

АНДРІЙ ТОВКАЧЕВСЬКИЙ.

БІБЛІОТЕКА
ЮРКЕВСЬКІЙ
КІЄВЪ

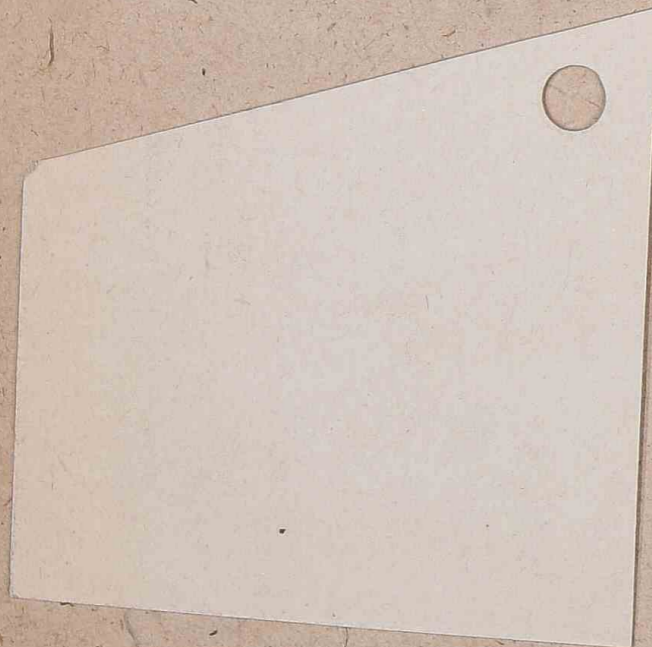
Г. С. СКОВОРОДА

В-во «ЖИТТЯ й МИСТЕЦТВО».

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

Б. Корнісевич
Київ 1924р.

АНДРІЙ ТОВКАЧЕВСЬКИЙ.

БІБЛІОТЕКА
КОРКЕВСЬКІЕ
КИЇВЪ

Г. С. СКОВОРОДА.

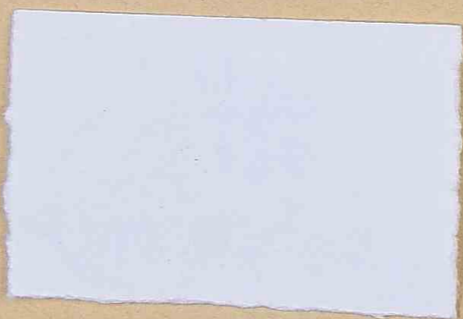
В-во „ЖИТТЯ й МИСТЕЦТВО“.

КИЇВ — 1913.

ОНУ імені І. І. МЕУНІКОВА

Обитка з журналу
„Українська Хата“.

Друк. Акц. Т-ва „Петро Барський“ у Києві.

І. Світогляд Сковороди.

Мало кого з сучасних людей зачарує філософія Сковороди; я певен, що навіть імя філософа буде залишене за Сковородою тільки по традиції, тільки через те, що так уже звикли всі звать його філософом. Справді, кого може привабити, крім фахових дослідників, мертва російсько-словянська, з домішкою української, мова, якою написані твори Сковороди? Кого зачарують нечисленні цитати з святого письма, яких повно на кожній сторінці, написаній Сковородою, — цитати, якими автор немов грається перед читачем, пересипаючи їх та милуючись ними, мов дорогоцінним каміннем, — цитати, в які він не раз вкладає увесь патос своєї душі, так що одірвані частини зовсім іншої цілоти набирають нового значіння, нового патосу — не біблійного, а сквородинського? Але не одна форма викладу і цитати з святого письма, які „освіченому“ читачеві нічого не говорять, відбирають надію на те, що твори Сковороди знайдуть дорогу до серця сучасного читача — сам характер філософії Сковороди і психологія сучасного читача знаходяться між собою в антагонізмі. Сучасний читач не зуміє перетравити філософії Сковороди, і не через те, що вона дуже тяжка до зрозуміння, а власне через те, що дуже проста, прямолінійна, самозрозуміла.

З йменнем філософа у нас неминуче вяжеться довгий ряд довгих і складних філософських систем, „великі“ (товсті) твори, спеціальний філософський жаргон, головомні докази, карколомні проблеми і т. д. Від філософа ми вимагаємо системи, опертої на „наукових“ даних, — і то не аби якої системи. Ми знаємо всі філософські системи, які з'явилися від часів Адама, і нас трудно аби-чим здивувати. Як не умудряється автор надати своїм поглядам вигляд оригінальності,

в яку тогу не вбирається, ми все відшукаємо в його щось такого, що вже було говорено раніш, — відшукаємо — і доведемо цитатами з точними вказівками, де, коли, ким, в якій книжці і на котрій сторінці говорить те, що й у данного автора. А коли річ не цілком оригінальна — чим же тоді вона може викликати в нас чуття подиву?

І по-за тим всім, помимо всіх вимог „науковости“ від філософії, ми все таки в глибині душі не діймаємо віри науковій філософії. „Наукова“ філософія, не дивлячись на точність її методів і безсумнівність її даних, не зворушує нас, не захоплює в такій мірі, як часом захоплює одно слово, що виривається з глибин душі поета, — одно слово або фраза, без фактів, без доказів, без системи! Коли який-небудь фаховий філософ довго і складно доводить нам, що в світі нема винуватих, що надо всім панує детермінізм, причинова залежність одного явища від другого, то ми неначе й віримо йому, але нам самим від нашої віри не тепло; душа не протестує, бо зістається не зворушеною, розум мовчить — бо немає логічних аргументів, якими тільки й можна боротись з логикою. Ми подивляємо тонкість логічної аргументації філософа, захоплюємось його стилем, формально подивляємо глибину його „ідеї“, але самі зістаємось такими ж, як і були, нової цінности не набуваємо. Зовсім инше вражіння робить на нас та сама ідея детермінізму, коли ми чуємо її з уст Шекспіра, напр., коли напівбожевільний Лір вигукує:

„Виновныхъ нѣтъ! ты слышалъ?
Виновныхъ нѣтъ! я такъ сказалъ! ихъ нѣтъ!“

— то цей вигук потрясає нас до глибини душі, ми цілим своїм еством відчуваємо, що це так, що винних — однаково, в добрі чи злі — у всьому всесвіті не знайдеш, і не тільки це відчуваємо, — а відчуваємо також і всю страшну вагу і значіння тієї правди, яку геніяльний безумець Лір вихопив з самого серця природи. Одна фраза, одно голе запевнення: „Виновныхъ нѣтъ!“ відразу переконує нас, і ми, не зважаючи на застарілу звичку, не вимагаємо від Шекспіра ні „наукових“ доказів, ні філософської системи: ми й без них знаємо, що Шекспір говорить правду.

Через що це так? Через що ми не віримо систематизованим фактам — фактам, не забувайте, — а віримо одному слову Шекспіра? Через те, ще в філософія — і „філософія“, філософи — і „філософи“.

Філософ пізнається не з того, про що він говорить, а з того як він говорить. З філософського патосу пізнається філософ. Ми розучились просто дивитись на світ Божий. Час привчив нас до наукових доказів навіть в таких річах, які по суті не потребують ніяких аргументів, і тільки інстинкт підказує нам, що наукові системи філософії не роблять їх авторів філософами. Йдучи за вимогами часу, ми зовемо Гартмана і багатьох инших філософами песимістами, але в глибині душі у нас ховається переконання, що правдивого філософського песимізму у них нема; ми зовемо їх філософами, але при цім не почуваємо в собі пошани до них, органічно не відчуваємо, — що вони справді філософи, помимо своїх систем, доказів і страшних слів про вбогість і нікчемність світу. Ця затаєна від нас самих думка, це укрите поняття про правдивого філософа помимо нашої волі виходить на верх тільки тоді, коли чуємо слово правдивого філософа. Ми розуміємо суть і значіння песимізму, коли чуємо від Макбета:

„Вся наша жизнь —
Пустая тѣнь! актеръ, что корчить рожи
На гаерскихъ подмосткахъ! Минетъ часъ
И нѣтъ его! Жизнь — сказка, что бормочетъ
Глупецъ другимъ глупцамъ!“

Це — те ж песимізм, але остільки неподібний до звичайного песимізму, обґрунтованого фактами і логічними аргументами, що нам якось ніяково назвати його песимізмом, а Шекспіра — філософом, хоч ми душею чуємо, що Шекспір — правдивий філософ, і його песимізм — правдивий песимізм.

Філософія — не в системі і не в доказах, а в тому погляді, який кидає людина в саме серце природи. Філософ не доводить: він тільки читає в природі, як в розкритій книзі, те, що там бачить, він тільки молотом свого духа вистукує кожну річ і своїм незвичайним ухом підслухує правдивий дзвін кожної річі. Не той філософ, хто визнає єдину сущність у всіх річах, а той, хто сам, власною душею відчув цю єдність в річах, кого думка про єдиний творчий задум пройнята бо-

жественим огнем. Бути віч-на-віч з самим серцем природи — це значить бути філософом, рівно ж як і поетом, і святим, і пророком. Правдива філософія, поезія і релігія — все це різні імення для одної й тієї самої річі.

Така філософія дуже різниться від наукової філософії — остільки різниться, що навіть не можна цих двох родів філософії підводити під одно поняття. „Созерцательная“ філософія не шукає причин, не систематизує фактів, не доводить своїх твержень; „созерцательная“ філософія — це життя душі. Тут життя = філософії, а філософія = життю. Ця життєфілософія може вміститись в двох-трьох сентенціях, які треба приймати на віру або зовсім не приймати; в ній нема ніяких доказів, крім аналогій, але й аналогії в устах правдивого філософа звучать не так, як звичайно: аналогія для філософа означає не подібність, а тотожність. Коли Сковорода розрізняє в світі видимість і істоту матерії і для більшої зрозумілості наводить приклад яблуні і її тіні, то для нього самого ця аналогія так виглядає: видима матерія є тінею невидимої сущности, і як тінь від яблуні не є яблунею, так само (а не подібно до того) видимий світ не є дійсним світом.

Таким філософом-„созерцателем“ був і Сковорода.

Для Сковороди філософія була головною, найбільшою метою життя людського. „Філософія, или любуудріє — казав він — устремляеть весь круг дѣлъ своих на тотъ конецъ, чтобъ дать жизнь духу нашему, благородство сердцу, свѣтлость мыслямъ, яко главѣ всего“. Бути філософом — значить „прозрѣть свѣрхъ пустоти, свѣрхъ стихійной бражды, нѣчто новое, нестарѣющеся, чудное и вѣчное и сіе возвѣщать“. Дати лад, спокій серцю, напоїти себе кріпким медом-вічністю, безконечно насолоджуватись спогляданнем невмирущих цінностей — от що значить для Сковороди жити філософом. І він жив так: не орав, не сіяв, а ціле своє життя „глумився в заповідях Вічного“. Для нього існувала єдина „пекуча“ проблема — проблема блаженства душі: божественна радість, ясність духа, гармонія душі — це вінець філософського життя.

„Я почию на холмах вѣчнаго
Обрѣтши вѣтву блаженства“ —

ці слова можна поставити як мотто до цілого життя Сковороди. Зійти на „холми вѣчнаго“, щоб дістати гілку блажен-

ства — от куда стремів дух Сковороди, от на яку ціль показує нам Сковорода, як філософ. Процес життя його душі на горах вічності — це і є його філософія.

Філософія Сковороди, як і всяка філософія життя, незвичайно проста. „Знай себе“ — в цьому вся мудрість єгиптян і греків. „Любіте ворогів ваших“ — в цих словах вся наука Христа. „Діти! любіте одно 'дного“ — тут цілий Іван Богослов. Так і філософія Сковороди вся міститься в кількох реченнях. „Весь мырѣ состоитъ изъ двоихъ натуръ: одна видимая, другая невидима. Видима называется тварь, а невидимая Богъ. Сія невидимая натура или Богъ всю тварь пронизываетъ и содержитъ, вездѣ и всегда былъ, есть и будетъ“. Тут і всі тайни, які знайшов Сковорода в природі. Перечитайте всі його твори — і скрізь знайдете, з невеличкими варіаціями, тлумачення цієї одної істини, що світ складається з двох натур. Істина не нова і не Сковородою відкрита. Через що ж все таки Сковорода великий філософ? Через те, що він жив цією істиною, зробив з неї консеквентні висновки і консеквентно перевів їх в життя. Те саме, що говорив Сковорода, знають мільйони, але по-філософському прийняв цю істину тільки Сковорода.

Етика Сковороди так само вміщається в одному реченні: „Благодареніе блаженному Богу о томъ, что нужно здѣлалъ не труднымъ, а трудное не нужнымъ“. В цих словах — все, чому учив Сковорода, вся філософія його життя, увесь патос і блаженство його душі. Мало не всі його статті написані на тему, що „блаженнымъ быть легко“ або що в кожній річі треба розрізняти „істу“ і матерію, гній, соломю, непотреб. Щоб мати поняття про Сковороду, досить прочитати один його твір, бо коли будемо читати більше, то не зустрінемо нічого нового. І власне незвичайна простота філософії Сковороди робить її тяжкою і для зрозуміння і для викладу. Передати складно думки Сковороди, щоб його філософія мала вигляд системи, майже неможливо, бо власне системи у Сковороди і не було. Спробуем вказати принаймні головні точки світогляду Сковороди, попереджуючи, що Сковорода, як філософ, не в тих убогих кришках, які попали на люде, які випадково були висловлені і випадково зберіглись, а по-за ними. Сково-

рода, як філософ, сам в собі заховався, і ми зможемо зрозуміти його тільки тоді, коли будемо шукати його не в його оформлених думках і творах, а через них і по-за ними. Коли будемо шукати Сковороди, як філософа, тільки в його творах, тоді ми ніколи не відшукаємо його: його „духовне наслідство“ остільки нікчемне по кількості і неоригінальне з формального боку, що можна сказати: Сковорода не залишив по собі філософії; філософія Сковороди — сам Сковорода.

А. Бог. Світ, по науці Сковороди, складається з двох натур: одна видима, друга невидима.

Видима натура — матерія, земля, плоть і т. д. Вона нетрівка, і Сковорода, дух якого стремив до вічного, непорушного, не знаходить просто ймення, щоб висловити всю нікчемність видимого. „Вся тварь, — пише він, — есть рухлядь, смѣсь, сволочь, сѣчь, ломъ, крушь, стечь, вздоръ, сплочь и плоть и плетки“. Видимість — це солодкозвучні сірени, які заманюють недосвідчених моряків на гострі скелі буденщини; це пісчаний фундамент, на якому короткозорі люде закладають будинок свого щастя; солома, яка годиться тільки на гній, коли в ній нема зерна; тінь, яка то родиться, то щезає, то довшає, то короччає, посувається раз направо, другий раз наліво, яка вчора була одна, а сьогодні друга, але ніколи не буває ділом, ніколи не буває довготривалою, ніколи не являється самостійною, а тільки непотрібним додатком до чогось. „Всяка видимость есть плоть, а всяка плоть есть пѣсокъ, хотя-бъ она въ поднебесной родилась, все то идолъ, что видимое“. Видимість сама по собі, коли за нею не ховається щось невидиме, вічне, є ніщо, як цегла і цемент для будинка, коли нема плану, як фарба і пензлі без художника, як колос без зерна. Зневага до видимости, до того, що можна в руки взяти, не була у Сковороди тільки теоретичною: він в своїм власнім житті втілював цю зневагу. Розумний, освічений, шанований від сильних мира сього, Сковорода не полестився ні на гроші, ні на кам'яні палати, і ціле своє життя прожив бідаком. „Не люблю жизни, печатлѣмая смертью“ — отверто признався він. „Если бы ты мнѣ Все-вселенну дарилъ по плоти, я бы отказался. И малыя сторонки моей матери Малороссіи и одной

Дорогъ Виталия
ЮРКОВСКИЕ
КИЕВЪ

ея горы не взялъ бы. Гдѣ мнѣ ее дѣвать? Тѣлишко мое есть маленькая кучка, но и та мнѣ скучна“. І своїх приятелів і знайомих він з особливою упертістю відвертав від видимого, доводячи, що видиме — це рів безумства, прірва, в якій звили своє кубло лукавство, лицемірство, хижацтво, безум, всі потворні страхиття душі людської. За видимим Сковорода скрізь і у всьому шукав невидимого.

Присутність невидимого вічного в нетривкій видимій матерії відчували всі віки і народи, даючи йому різні ймення і присвячуючи йому будівлі для прилюдних служб. Невидиме чується в кожній річі. Зерно ховає в собі колос з соломою, жолудь — цілого дуба з листем, гіллям і корінням; маленька миша змушує коней бігти навзаводи і цим знесилює їх; невеличкий компас показує путь величезному кораблеві; маленька іскра руйнує цілі будинки; нікчемний папірчик з законами утримує єдність держав; батьківська старість усмиряє буйну силу синів; десятихунтова машинка ворочає стопудову вагу; слабкий здоров'єм державця тримає у своїй владі тисячі підданих і т. д. Кожна річ, яка б вона не була на погляд нікчемна, ховає в собі невидиму силу, вказує на існування чогось, що живе в кожній річі і само не є річчю. Кожна річ таким чином має подвійне існування; всього маємо по двоє: дві води, дві землі, два світи. Один світ існує поруч другого, як тінь поруч яблуни: яблуна простяглася в-гору, а тінь розіслася по землі, однак і тінь і яблуна мають спільний початок і одна другій не заважає.

Те невидиме, що ховається за всіма річами, є Бог. Бог „всю тварь пронизаетъ и содержитъ“, завше був, є і буде. Не можна знайти річі, в котрій би його не було. Без нього ніщо не має буття: він в дереві є правдивим деревом, в траві — травою, в домі — домом, в музиці — музикою, в тілі нашому — головою, серцем, думками. Його невидима сила тайно розлита по всій Вселеній, всім кермує, порядкує, як „машинистова хитрость“; вона є душею і красою всіх наших річей і вчинків, а без неї все „мертво и гнусно“. Бог один існує в усіх річах, без кінця й початку, а решта тільки риза його, тінь, тлінь, п'ята, підніжок.

Бога знали всі віки і народи і давали йому різні ймення: фортуна, доля, необхідність, всесвітній розум і т. д. Найвлучніше ймення Богові дали „Божественные Мистагоги или Тайноводители“—вони називали його Початком („Началом“).

Бог є правдивий Початок всьому. Початком зовемо те, що перед собою нічого не мало, а позаяк все родиться і вмирає, то ніщо не може бути Початком. Початок і Кінець єсть те саме, що Бог або Вічність. Вічністю зовемо те, що, подібно до кільця, в кожній своїй точці має початок і кінець; Вічність — безконечний кінець і безпочатковий початок, тому справедливо вживати її як титул Бога.

Бог є Правда, бо правда — вічне в річах, „пречистое, нетлѣнное и Единое“. Бог є — Природа („Natura“), бо цим йменням означаємо все, що родиться і існує в світовій машині, і крім того ту прісноущну силу, яка все животворить, яка подібно до кулі, має свій центр, а кола — нігде. Бог є Любов, бо в понятті любови ми вкладаємо понятті єдності: любов і єдність — одно, Бог і любов — одно.

Хто зміг відшукати в тлінному — нетлінне; в хаосі — єдність, в безконечному — кінець і початок, того Жиди звали пророком, греки філософом, ієрофантом, а інде таких людей звали магами, волхвами, халдеями, гимнософистами. Сам Скворода зове Платона Боговидцем.

Б. Людина. Як в цілому світі, так зокрема і в людині Скворода розрізняв два ества, два початки — видимий і невидимий. Хто бачить в людині тільки видимий її образ, руки, ноги і т. д., той бачить тільки тінь правдивої людини, тільки п'яту, хвіст, крайню частину людини, а не цілу людину. І як з одної п'яти людини не можна пізнати всього тіла, так з одної крайньої плоті людини, з тіні правдивої людини не можна пізнати цілої людини. Щоб пізнати людину, треба дивитись не на її п'яту, не на її хвіст, а на голову.

Головою тіла є серце, душа. Душа наша є Mobile perpetuum — рухливість безперервна. Вона міркує, радить, кермує руками, очима, ушима, ногами, всім нашим тілом. Вона бажає і бажаючи любить, або не бажає і відвертає. Серце все вмщає і само ні в чому не вмщається. „О сердце! Бездно всѣхъ водъ и небесъ ширшая! Коль ты глубока! Все объем-

лешь и содержишь, а тебе ничто не вмщааеть!“ Як сонце пізнається з свого проміння, з тієї животворної сили, яка живе в йому, так людину можна пізнати тільки по її серцю. „Во что кто влюбился, въ то преобразился. Всякъ есть тѣмъ, чіе сердце въ немъ. Всякъ есть тамъ, гдѣ сердцемъ самъ“. В кого вовче серце, той правдивий вовк, хоч би мав обличчє людини.

Крила душі суть думки наші. Їх невидно, але тим вони й сильні, що їх бачити не можна: не видиме для ока кермує всім видимим. І повітря не видно, про те воно твердіше землі, сильніше води: ломить дерева, ганяє кораблі по морю, руйнує будинки. І іскра маленька, — про те може спричинитись до великої пожежи. Так і думка наша; від неї залежить ціле наше життє: добра думка доведе до доброго, а зла думка запровадить у прірву беззаконства. „Мысль есть языкъ не молчный, неослабая пружина, движимость непрерывная, движущая и носящая на себѣ, будто обветшающую ризу, тлѣнную тѣлесную грязь, прильнувшую и исчезающую, какъ тѣнь при яблонѣ“. Наше тіло — те саме, що стіни в храмі, а серце і думки — жертвоприношеніє в храмі. Як стіни храму дешевші від жертви, бо не жертва для стін, а стіни для жертви, так душа наша, серце і думки, є ліпшою, дорожчою від всього нашого тіла.

Без думки очі не бачать, ноги не носять, руки не піднімаються. А що ж то за око, коли воно не бачить? Що за нога, коли нею ступати не можна? Що за рука, коли вона до праці не здатна? Таке око тільки тінь справжнього ока; така нога тільки чобіт на правдивій нозі; така рука тільки рукавичка, надіта на справжню руку. Наші правдиві очі, руки і ноги, правдиве тіло — єсть наші думка, серце наше.

Таким чином ми маємо всього по двоє: очі духовні — і очі тілесні, руки духовні — і руки тілесні, тіло духовне — і тіло земляне, серце духовне — і серце плотське. Земляний чоловік — фальшивий, тьма, прах, сон, тлін. „Бренный кумирь ограниченъ, заключаемъ тѣснотою. Духовный же Человѣкъ, есть свободъ. В высоту, въ глубину, въ широту лѣтаеть безпредѣльно. Не мѣшають ему ни горы, ни рѣки, ни моря, ни пустыни. Провидитъ отдаленное, призираетъ сокровенное, заглядаетъ въ преждебывшее, проникаетъ въ будущее, шествуетъ по лицу окіана, входитъ дверемъ заключеннымъ“. Сього то

Чоловіка і любив Сковорода, тужив за ним, кликав з цілої глибини своєї великої душі: „Гдѣ ты, о, человекъ-человѣче? Яви мнѣ зракъ твой, и услышанъ сотвори мнѣ гласъ твой, яко уязвленна есмь любовію чистою, нетлѣною, цѣломудреною. Изведи изъ темниці содомскія“.

Не всі носять в собі образ правдивої людини, як не кожен оріх носить в собі зерно. Ми родимось на світ без цього образу. Людина, щоб придбати собі правдивий образ Божий, мусить родитись в друге, мусить прийняти в свою душу насінне нової природи і нових людей, виносити його в собі, зростити, щоб з купи гною, яку уявляє її тіло, заблищав діамант, щоб від піщаної гори її плоті одкотився новий краєугольний камінь. Це друге народження людини є першим творенням правдивої Людини. Ця друга людина — є вічне в людині, правда її ества, божественний початок, ніколи не вмираючий. Правдива Людина — Вічність, Істина, Бог. Пізнати Людину — значить пізнати Бога.

В. Щастє. Світогляд Сковорода, як можна бачити й з того, що вже сказано тут про нього, наскрізь релігійний, навіть біблійний. Можна було б сподіватись, що Сковорода, виходячи з основних своїх поглядів на світ, почне проповідувати християнський аскетизм, доводити, що наша юдоль земна є юдолю плачу і т. д. — однак нічого подібного з Сковородою не трапилось. Замість понурого темного християнського аскетизму ми знаходимо у Сковорода світлий радісний епікуреїзм, з'єднаний з мудрим стоїцизмом. Не дурно ж Сковорода виховувався на Біблії — і на грецькій філософії! Навіть свою улюблену молитву, яку так часто з патосом і благоговінням повторяв, Сковорода взяв з уст Епікура: „Благодареніє блаженному Богу, что нужно сдѣлалъ не труднымъ, а трудное — ненужнымъ!“

Як і Епікур, Сковорода не дуже високо ставив насолоди тіла. Життя — це не значить тільки їсти й пити; жити — значить бути веселим і „куражнимъ“. „Утѣшеніє и куражъ, куражъ и сладость, сладость и жизнь есть тоже“. Ситність тілесна не звеселить серця; прах, тлінь не може нагодувати духа людського, цієї безодні, глибшої від моря і ширшої від неба. „Бездна духъ есть въ человекѣ, водъ всѣхъ ширшій и

небесъ; не насытишь тѣмъ во вѣки, чѣмъ плѣняетъ міръ сей весь“. Душу можна вдоволити тільки властивою їй духовною їжою, — істиною, напоїти тільки єдиним напитком, що може припасти їй до вподоби — Вічністю. „Изъясняетъ Боговидецъ Платонъ: „Нѣсть сладчає истины“. А намъ можно сказать, что въ одной истинѣ живетъ истинная сладость и что одна она животворитъ владѣющее тѣломъ сердце наше“. Вишукувати поплутані доріжки, якими ходить істина, дивитись в світлі очі Вічного і радуватись і торжествувати, у всьому відкриваючи його присутність, зустрічаючи в найдрібнішій річці, в маленькому зернятку, в сухій травиці, — його зрак — це є „жизнь“, а родитись, годуватись, рости, старітись і вмирати — значить животіти, а не жити.

Буть веселим і „куражнимъ“ — значить бути щасливим. Щастє для всіх „пренужнѣйшее“ і „прелюбезнѣйшее“; воно ціль, вінець людського життя. Не всі живуть щасливо; багато таких, що послухались звабливого голосу сірен і направили свій життєвий караван на піски та на камінні і там засіли на віки, замість того, щоб гуляти по безмежному окіану, однак природа всім відкрила путь до щастя.

„Мы родились къ истинному счастью и путешествуемъ къ нему, а жизнь наша есть путь, какъ река, текущій“. В чому ж власне щастє? Як знайти його? Як розпізнати те, що може дати щастє, від того, що спричиниться до тяжких мук? Адже кожна людина не є сама собі свідомим ворогом. Ганяючись за щастєм, вона сподівається його від кожного свого вчинку, від кожного діла, яке розпочинає. Кожна ціль, яку становить перед собою людина, має привести її до щастя, і однак як часто люде помиляються! Як мало таких цілей, здійсненне яких дає насолоду душі людини! А ще менше таких, які потягають за собою довготривале щастє, а не хвиливе, тимчасове задоволенне, зітханне полегкості, що от зрештою справа скінчена, мета досягнена, можна йти вперед, до нових цілей, до дальших горизонтів. Де ж критерій, щоб відрізнити правдиве щастє від його видимості? В чому воно, те правдиве щастє? „Премилосердная мать наша натура и отецъ всякія утѣхи всякому безъ выбору дыханію открылъ путь къ счастью“ — це теза, з якої виходить Сковорода, шукаючи правди-

вого щастя, камінь, об який він ударяє кожен життєву цінність, щоб по її дзвону взнати, яка справдішня її цінність. Безгранична віра в мудрість і благодать природи кермувала Сковородою як в його практичному житті, так і в його творах-проповідях. „Премилосердная и премудрая мать наша природа лучше знает о томъ, что намъ полезно“ — казав він. Вона дала все нам, що потрібно для нашого щастя. Кертиця не має очей — на що вони їй? Птахи не вміють будувати кораблів — їм і не потрібне це знання. Лілія не знає фарбрику — вона і без них гарна. Коли б кертиці потрібні були очі, певне, що мудра природа не була скупа і дала би їй очі.

Щоб добратись до „істи“ щастя, Сковорода радить, виходячи з вищенаведеної тези, перепробувати, в чому його нема, щоб таким чином обшукати всі порожні заковулки і, впевнившись, що вони справді порожні, більше в них не заглядати.

Щастя не прип'яла природа ні до почесного роду, ні до високого чину, ні до великих здібностей, ні до багатства, не поставила його в залежність ні від часу, ні від просторіні, ні від багатства, не замкнула його в високі палати, не обмежила Америкою або Канарськими островами. Чи всі можуть бути поетами, музиками, архітекторами? Не всі — значить не тут щасте. Чи всі можуть займати високі посади, мати великі будинки, їздити по Америках та інших землях? Не всі — значить не тут щасте. Чи можна всім родитись в одному віці або в одній країні? Не можна — значить, щастя не залежить ні від часу, ні від місця. Щасте ні від неба, ні від землі не залежить, а виключно від нас самих. Хочеш бути щасливим? Не шукай щастя за морем, не проси його у людей, не плазуй по кулі земній, не тягайся по Єрусалимах. Щасте близько біля тебе, воно в тобі самому, в серці твоєму.

Щоб дерево було здоровим і добре розвивалося, треба, щоб у його корінь був здоровий. Так і з людиною: щоб вона була щаслива, треба здорового коріння. А позаяк корінь людини — серце, то й щасте залежить від нього. Здорове серце — здорова людина. В чому ж виявляється здоров'є душі? В спокою. Душа здорова, коли вона спокійна. Душевний мир дорожчий над усю плотську видимість. Все тлінне — землі, багатства, чини — знаходиться по-за нами. Без шляхетського достоїн-

ства можна бути щасливим. Шляхетство без мира ніщо, а мир без нього є щось, без чого не можна бути щасливим і в самому едемському раю. „Вседражайший сердечный миръ подобенъ самымъ драгоцѣннымъ камушкамъ: одна крошечка цѣну свою имѣеть“. Спокій душі, ясність духа — в цім щасте наше, сюди мусимо направляти свої зусилля. „Чего хочешь ищи, но не потеряй мира“, радить і благає Сковорода.

Для Сковороди, людини гармонійної, щасливої, здавалось справою дуже легкою — досягти щастя, цеб-то душевного спокою. Хто запевняв, що щастя досягти тяжко, того Сковорода вважав трохи не богохульником. Говорити, що дорога до „всенужнїйшого“ і „вселюбезнїйшого“ щастя утруднена — значить не розуміти законів природи, цеб-то законів вічного, цеб-то Бога. Сковорода навпаки — доводив, що „блаженнимъ быть легко“. Природа дала нам все, що потрібно для нашого щастя. Все потрібне — легко. Що нам потрібно більше, як повітре? І ми маємо його скрізь задурно. Коли б повітре було не потрібне нам, природа подбала би про те, щоб його тяжко було дістати. „Все ненужное — трудно“. Для щастя не потрібні ні багатство, ні слава, ні високий чин — і як тяжко їх добувати! Легке — значить користне і можливе; тяжке — значить неможливе і не користне. „Что есть для тебе нужное? То, что самое легкое. А что же есть легкое? О другъ мой! все трудное и тяжелое, и горькое, и злое, и лживое есть. Однако, что есть легкое? Тое, другъ мой, что нужное. Что есть нужное? Одно только для тебя нужное, одно же только и благое и легкое, а протчее все трудъ и болѣзнь. Что же есть оное едино? Богъ“. Як колись всі дороги вели до Риму, так у Сковороди всі дороги ведуть до Бога. Від нього Сковорода виходить, і про щоб не говорив — до нього приходять. Правдива людина — Бог. Щасте — Бог. Властивість („сродность“) — Бог. Любов — Бог. Природа — Бог. Закон — Бог. Істина — Бог. Вічність — Бог. Хто усвідомив собі цей основний пункт в світогляді Сковороди, це боготворенне цілої природи, релігійне почитування невидимого, присутнього в річах, духа, тому легко конструвати погляди Сковороди на різні проблеми людського існування, навіть не будучи в деталях знайомим безпосередньо з творами Сковороди.

Будемо однак слідкувати далі за думками Сковороди.

Щасте — в душевному спокою; його легко досягти, але як саме? Відповідь наведена уже раніш: єдине легке і потрібне для людини — Бог. Людина може бути щасливою тільки в вічності, бо її „голова“, її сутність — духовна, вічна. То не щасте, що родить нещасте. Не можна назвати щастем і такого щастя, яке раніш чи пізніш мусить скінчитись. Коли смерть є нещастем, — то однаково вмерти чи через 30 чи через 300 літ. То не є правдиві солодощі, після яких робиться гірко.

„Не то орель, что лѣтаеть,
Но то, что легко сѣдаеть.
Не то око, что яснѣеть,
Но то, что не отемнѣеть“.

„Престолы, палаты, колесницы, серебро и злато... все сіе есть плоть, гора, трудъ и горестъ. Не прикасайся сему. Восходящее, высокое въ немъ и божественное: оное да будетъ твое. Сіе то есть истинное единство, и тождество, и легкость, и нужность, быть причастникомъ не плоти, но духа. Протчее же все, есть тѣнь, вода и бѣда“.

Щасте — в серці, але від нього ж походить і нещасте. В серці відпечатується закон вічного, в ньому ж живуть і пристрасти. Пристрасть є „безпутное желаніе видимостей“. Найголовніша з пристрастей — зздрість; від неї родяться ненависть, гордість, нудьга, суєсловіє і інші. Від пристрастей родяться бажання, цей негасимий огонь, що день і ніч горить в душі. Коли будемо йти на зустріч кожному нашому суетному бажанню, коли будемо потурати кожній пристрасти, тоді не досягнемо вічного і значить не будемо щасливими, не матимемо душевного спокою. Пристрасть бурхлива по своїй істоті, мінлива, як море.

Не що інше як пристрасти змушують нас до невластивого нам чину, противно законам природи. Любов до невластивого („несроднаго“) — це корінний гріх людини, джерело її нещастя.

- „А. Входить въ несродную статью;
- Б. Нести должность, природѣ противну;
- В. Обучаться, къ чему не рождень;
- Г. Дружить съ тѣми, къ коимъ не рождень“ —

де азбука щастя і нещастя. Будеш її триматись — підеш простою дорогою в ад душевний, не будеш — уникнеш тяжких мук душевних. Бути щасливим — значить пізнати себе, свою природу, пізнати свою долю і відповідно до цього жити. Найліпша людина буває неспокійною, нещасливою, коли робить те о чого не є вродженою. Від природи матері наука легесенько-цспіє сама собою. Ніяка праця не буде спорою, коли виконується без любови, без охоти, а любов і охоту до праці може дати тільки природа. „Мертва совсѣмъ душа человеческая, не отрѣшенная къ природному своему дѣлу, подобна мутной и смердящей водѣ, въ тѣснотѣ заключенной“.

Праця легка і солодка, коли вона властива організму. З якою насолодою собака женеться за зайцем, або бджола збирає мед! Невластива ж праця викликає в людини огиду до всього, нудьгу невмолиму, незадоволенне всім і всіми, а це останне — є дверима для всіх пристрастей. „Лучше умереть, нежели всю жизнь тосковать въ несродностяхъ“. „Лучше быть натуральнымъ котомъ, неж ели съ ослиною природою львомъ“

Невластивий чин шкодить не лишень самому чоловікові — він губить і ту справу, за яку чоловік береться. „Кто безобразить и растлѣваетъ всякую должность? Несродность. Кто умерщвляетъ науки и художества? Несродность. Кто обезчестилъ чинъ священнической и монашеской? Несродность. Она каждому званію внутреннѣйшей ядъ и убійца“.

Отже, щоб бути щасливою, людина мусить уникати невластивого їй чину. Властиве, легке і потрібне — одно; невластиве, — значить тим самим і тяжке, й непотрібне. „Все то для тебя худая пища, что не сродная, хотя бы она и царская“.

Тут Сковорода приходиться до того, з чого виходив — до Бога, тут сходяться всі нитки його думок. Робити властиве, — значить жити згідно з законом природи; закон природи — закон Вічного. Закон Вічного — Бог. Жити в згоді з природою — значить жити в згоді з Богом. Властиве, легке, потрібне, вічне, — Боже — це ймення для одної річі. Людина щаслива остільки, оскільки вона живе в згоді з Богом. У кого згоди з Богом три золотники, у того й блаженства стільки ж, а в кого 100, у того і щастя 100 золотників.

Щасте „зависить отъ сердца, сердце отъ мира, миръ отъ званія, званіе отъ Бога. Тутъ конецъ: не ходи далѣе. Сей есть источникъ всякія утѣхи и царствію его не будетъ конца“.

Г. „Знай себе“. Тепер ми знаємо, в чому Сковорода бачив щасте і нещасте людини. Яку ж дорогу до щастя проказав щасливий філософ? Найлегшу і найпростійшу для таких, як він, і найтяжчу для звичайних людей: „Знай себе“. Пізнання себе Сковорода ставив „во главу угла“ всього життя людини, як основну й найголовнішу чесноту, без якої не можна ні пізнати Бога, ні бути щасливим, що для Сковороди було однаково. Коли щасте залежить від того, оскільки людина вибирає властиву собі діяльність, то як можемо бути щасливими, не пізнавши себе, не визнавши наперед, що нам властиве, а що невластиве? В світі так багато нещасливих через те, що люде не звертають уваги на своє внутрішнє життя, через те, що люде не розуміють, в чому їх щасте, а через те не бажають і бажати не можуть. „Главное дѣло то, чтобъ знать, отсюда родится желаніе, отъ желанія искъ, потомъ полученіе, что для тебе благо“.

Не пізнавши себе, ми і нічого не можемо пізнати. Як можемо виміряти Коперникові світи, не змірявши наперед власної душі, не знайшовши міри в самих собі? Адже всі річі утворені по одному плану, і коли ми не знаємо плану свого власного ества, то як можемо знати план Коперникових світів? Подібне пізнається тільки подібним, голова міряється головою, а сила — силою. Пізнати властиве нам, пізнати план, образ Вічного в нашій душі — значить другий раз родитись, наново сотворити себе, знайти в собі Людину і тим самим знайти Бога. Тут ще раз сходяться до купи нитки думок Сковороди. Пізнати себе, бути щасливим, жити з природою, бути в згоді з Богом — одно й те саме. Бог — всьому джерело. Від нього все виходить і в ньому все щезає.

„О седце морское! Чистая бездна, источникъ святой. Тебе единаго люблю. Исчезаю въ тебе и преображаюся“.

II. Світовідчування Сковороди.

Така в загальних рисах філософія Сковороди.

Як я вже зазначив вище, Сковорода не лишив по собі насліддя, яке мало б ціну для всіх віків; ми читаємо з цікавістю його твори тільки з поваги і довіря до його незвичайної особи. Все, що в філософії Сковороди мало вічне значінне, покрив надгробок з глибокодумним написом: „Миръ ловиль меня, но не поймалъ“. Щоб відшукати Сковороду в його творах, треба глянути на них тими очима, якими він сам дивився на світ Божий: цеб-то дивитись на них як на тін правдивого Сковороди, відрізняти в них зерно невмирущої правди від історичного лахміття.

Одежа, в яку ми вбираємо свої думки і переживання, залежить від часу і місця, але самі наші переживання по своїй істоті вічні. Не однаково висловлюється почуття любови дикуном, середньовічним рицарем, сучасним селянином і сучасним інтелігентом, але само чуття любови є вічною цінністю, яка по своїй істоті однакова для кам'яної епохи і для нас, для нашої землі і для Марса, як що там живуть люде. Наші духовні цінности незмінні, як незмінні елементи фізичних тіл і їх хемічне сполучення. Водород і кислород в цілому світі однакові і сполучення їх скрізь дає воду — те ж саме і з духовними елементами нашої істоти: любовю, релігійним чуттям і т. д. І як в природі елементи в чистому виді майже не зустрічаються, так само і певні комбінації духовних елементів в людині трапляються може раз в сто літ. І що найголовне — ми не можемо штучно викликати появу певного типу людини за відсутністю соціальних лябораторій, і тому для нас особливо цінні ті типи, ті зразки „чистої“ людини, які утворює сама природа. Тому для нас мають невмируще значінне Платон, Сократ,

Данте, Шекспір: вони те ж люде, як і ми, але різняться від нас, як чисте золото від золотої руди. В них природа дійшла до границь своєї творчости, і хоч би як довго протяглося житте на землі, природа далі Шекспіра не піде. Я припускаю, що в не-знати як далекій будучині люде утворять нові форми краси; у них будуть свої великі люде, і вони перестануть читати твори Шекспіра. Але я в одному певен, — власне в тому, що коли ми візьмемо найбільшого з будучих геніїв людства і змиємо з його фарби, знімемо одержу, в яку він вирядився, йдучи на маскарад історії, то знайдемо в ньому нашого Шекспіра, — не письменника — Шекспіра, а Шекспіра — індивідуальність, Шекспіра як тип людини, що мала „касательство кь мірамя инымь“, для якої не було тайн в природі.

Таким невмирущим типом людини був і Сковорода, не як письменник-філософ, а як практик-філософ.

В найбільш заязозених твердженнях часто заховується чисте зерно істини. В народніх приповідках не раз можна зустріти глибокі філософські і соціологічні постуляти. Не важно, що народ вживає їх тільки в певних житейських випадках — важно те, що приповідки схоплюють саму суть явища і через те мають значінне не лишень для тих випадків, в яких їх вживає народ, а для всіх аналогічних явищ. Наприклад, приповідку: „видно пана по походу“ народ вживає тільки тоді, коли по поводженню людини судить про цілу людину, але в цій приповідці зформульована загальна істина, яку, скажім Сковорода, висловив іншими словами: „кожна тайна має свою тінь“. Очевидно, Сковорода не сказав нічого нового: він тільки взяв ту істину, яка ховається в народній приповідці, утвореній для спеціальних життєвих випадків, і пристососував її до загальних світових явищ. Багато з того, що ми знаємо, є тільки народні приповідки, пристосовані до ширшого круга явищ. Народ каже: „Який привіт, такий одвіт“, „какъ аукнется, такъ и откликнется“, а філософ ту саму істину висловить іншими словами, в більш загальній формі. Коли б філософ з народа, цеб-то людина, не знайома з науковою терминологією, замислився над взаємовідношенням зовнішніх предметів і наших вражінь від них, то він висловив би це взаємовідношення приповідкою: „Який привіт, такий одвіт“, який пред-

мет, таке і вражінне від нього. Один предмет робить одно вражінне, другий — друге, инший предмет — инше вражінне; „одвіт“ залежить від „привіту“; суб'єктивний світ, „одвіт“, є реакцією на діланне об'єктивного світу, „привіту“; наше душевне житте є суммою реакцій на впливи об'єктивного світу.

Одним з таких заязозених тверджень, як і народні приповідки, є твердження про взаємовідношення теорії і практики. Кажуть звичайно, що практика важніша теорії. Дарма зачеплені за живе теоретики доводять, що практика ніколи не може бути досконалою без відповідної теорії, що багато практичних дісціплін повстало з чисто теоретичних міркувань, що ціла наука, гордість нашого часу, досягла тої висоти, на якій знаходиться тепер, тільки завдяки тому, що вчені кермувались в своїх дослідах не практичними вимогами життя, а безкористним шуканнем правди — „обиватель“ непохитно вірить, що кепська практика ліпша від доброї теорії, що залізне діло дорожче, ніж золоте слово, що „изба красна пирогами“, а не „углами“. На перекір всяким доказам „від науки“ обиватель в глибині своєї підсліпуватої душі переконаний, що хоч слово й потрібне для діла, але бувають діла без слів і слова без діл, — переконаний, що важніше бути моральним, ніж говорити про мораль.

Як на мертвому камені часом знаходять витиснені форми колишнього життя, так в цьому обивательському переконанні притаїлось зерно істини.

Ми всі стараємося щось мати, і зовсім не дбаємо про те, щоб чимсь бути. Вся наша „освіта“, „культура“, збудовані на тому, щоб яко можна більше навантажити людину фактами, цитатами, аргументами, гіпотезами, теоріями. Коли сучасна людина опинюється в такому положені, як Робинзон на острові, сам-на-сам з світом, вона не знає, що їй, робити, не має, що робити. Нема змісту в душі; душа уявляє з себе склад подержаних річей, де кожна річ лежить не на своєму місці, і всі разом творять хаос, неприємний для ока. Ми слово зробили ділом, і через те воно стратило свою силу. Для нас не важно, що уявляє з себе даний письменник чи філософ, як індивідуальність, як тримається в своєму приватному житті, чи він сам додержується тих принципів, які викладає перед читачем, ||

чи вони є тільки продуктом „свобідної гри“ його розуму, вправами на задані чи довільно вибрані теми. Коли вийшли на люде скандальні факти з приватного життя де-яких видатних російських письменників, коли виявилось, що всі євангельські теорії Толстого розвивались їм неначе для контраста з його особистим життям, ми проголосили недоторканість приватного життя. Мовляв, ніхто не має права втручатись в особисте життя письменника, перед нами його твори, плід його генія— вони самі тільки мають для нас значінне, а не особа їх творця. Одна річ — обороняти якийсь принцип, а друга — переводити його в життя. Дозволяється бути лібералом в теорії—і монархистом в практиці, проповідувати ціломудріє — і не вилазити з домів розпусти, славословити мудрий стоїцизм — і ціле життя страждати від всякого рода „излишествъ“. Все це ми дозволили і навіть возвели в догму. „Теорія сама по собі, а практика — сама по собі“, так виглядає наше догматизоване фарисейство. Сумне свідоцтво і для нас і для наших художників і мислителів. Проституція мислі, проституція слова...

Природа має свої прикмети шляхотности: вона не зносить демократизму і любить обдаровувати своїх улюбленців різними привілеями. Один з таких привілеїв — щирість в відношенні до світу і до самого себе. Не всі можуть бути щирими — тільки невелике число вибранців. Коли природа гнівається на кого-небудь, вона в першу чергу позбавляє його можливости бути щирим, робить його всесвітнім кльоуном, що мусить виробляти всякі глупі фокуси перед незримою публікою на світових підмостках. Такими кльоунами поробила природа і нас, людей сучасних. Ми ніколи не буваємо щирими; ми все стараємося мати вигляд чогось, і ніколи не буваємо чимсь, як тільки кльоунами. Так, природа уміє тонко надсміятись над людиною. Вона не б'є бичами, не жалить скорпіонами, — тільки збуджує в серці людини любов до розмальованої машкари, різнокольорового папіряного колпака, дзвіночків, глупих слів, жартів, недостойних вивертів. І коли ми після того починаємо ходити на руках, підскакувати, перекидатись та плести несинітницю з більш жалкою, ніж смішною міною, природа байдужно відвертається від нас і, щоб не стратити віри в саму себе і змусити нас зрозуміти своє смішне поло-

женне кльоунів на одкритій світовій сцені, вона вибирає достойного і запалює його душу огнем правдивої щирости. Так родиться людина з великою широкою душею, з глибоким інстинктом правди. Для такої людини всі наші глибокодумні теорії і гіпотези видаються їдким димом, що лізе у рот, у ніс, в горло, спирає дух у грудях, не даючи ні краплі тепла. Коли нема в душі почуття єдности світових явищах, то чого варті всі теорії єдности енергії? Коли людина не відчуває присутности духа землі в рослинах, то на що здались їй мудрі клясифікації і латинські назви рослин? Ми знаємо тільки назви річей і гадаємо, що цим самим знаємо саму істоту їх — от заправлене струтою яблуко нашої нещирости! Ми не знаємо того, що знав простий серцем Сковорода: „Иное разумѣть имя, а иное дѣло, разумѣть то, что именемъ означается“.

Сковорода був улюбленцем природи, одиницею, яку природа утворила, щоб упевнитись в своїй здібности творити не лишень ніжчемних фіглярів, а й богів, — і це можемо пізнати не по його глибоких теоріях — ми бачили, що їх у Сковороди нема, — а по його незвичайній, переходячій всякі грядиці, героїській щирости. „Знай себе“ — так говорив і так мислив він, знай себе для того, щоб бути щирим, щоб спів твоєї душі не творив дикої дізгармонії з співом природи. Роби тільки те, що властиве тобі, будь самим собою, не фальшуй, будь щирим, бо і сам загинеш, і загубиш ту справу, за яку взявся. Коли губернатор Щербинін запропонував Сковороді вибрати собі якесь занятте, що приносило б користь і йому самому, і громаді, Сковорода відповів: коли б я почув себе в силі рубати турків, то сьогодні надів би шаблю і пішов на війну. Така відповідь глибоко щирої душі. Губернатор був звичайним фіглярком, яких природа множить мільярдами; для нього найвищою задачею людини було гайсати по сцені, щоб викликати грубий звірячий регіт у глядачів. Губернатор дивився на людину як на універсальний апарат, пристосований до того, щоб продукувати всілякі „користні“ для громади річі, і через те він гадав, що для людини байдуже, що робити: ходити на голові чи викручуватись на трапеції, аби від того була користь, через те він гадав, що спочатку громада, а потім „я“. Так завше мислять універсалісти. Ми, мовляв, душу свою ладні положити

за громадське діло, ось ми перед вами, з тілом і душею, робіть з нами, що хочете, посилайте в огонь і воду: ми все знаємо, все можемо, все зробимо по твоему приказу, вельможна громадо, — на якому перехресті поставиш нас, там ми й будемо стояти стовпом. Можеш з нами поводитись без церемоній; можеш навіть вивернути нас, як рукавичку, коли це для тебе буде корисно: нам однаково, бо ми і з середини і з надвору однаковісінки... Раби, обвішані дзвіночками фіглярів... Так мислив губернатор, але інакше задивлявся на справу Сковорода. Для Сковорода душа людини була важнішою над всі громади в світі, справа власного „я“ важнішою від громадських справ, від науки, від всіх „коперникових світів“. Спочатку займись своєю особою, знайди праведного чоловіка в своїй душі, постарайся увійти в гармонію з Богом, тоді ти будеш користним, коли б навіть не дбав про користь, а з порожнім серцем — ти гній, непотріб, які б високі функції громадські ти не виконував. Без правдивого чоловіка в душі, або, як ми б тепер сказали, без індивідуальности, людина гірша від безсловесних звірів. Вовк нічим не може бути, як тільки вовком, і ніякий птах не візьметься за таку роботу, до якої не є вроджений, — тільки людина намагається бути універсальною, йти проти законів природи, і за це природа мстить на їй, розмальовуючи її обличчя визерунками і надіваючи їй на голову гостроверху шапку з поганого паперу. Людина, як і всяке створіння, мусить мати свою індивідуальність; їй тільки одно властиве, вона тільки до одного вроджена, і тільки віддаючись цьому єдино, їй потрібному, людина може бути щирою, а в решті випадків — тільки нікчемним комедіянттом. Світ Сковорода порівнював до театру; щоб добре грати на світовій сцені, кожен мусить вибирати собі ролі відповідно до заложених в його натурі здібностей. Сковорода вибрав собі найтяжчу ролі — ролі людини і грав її до кінця свого життя. З яким призириством мусіли би сучасні „освічені“ люде поставитись до Сковорода, коли б „освіта“ не привчила їхньої психіки до рабського „падання до ніг“ перед освяченими історією поглядами! Адже Сковорода свідомо і щиро нехтував всіми золотими кумірами, перед якими впадає навколішки сучасність, і за одне те, що він, маючи повну змогу „прилично устроїтись“, обме-

жувався, як пише його приятель, одною свитиною, одними черевиками та двома дрантивими сорочками, сучасність не прибрала б йому иншого ймення, як тільки дурень або юродивий. Але це ще не головний гріх Сковорода перед сучасністю. Головний гріх в тому, що він жив „паразитом“, переходячи по черзі від одного приятеля до другого, і не мав ніякого „діла“. Людина без ніякого діла, безо всякої роботи! Цього ми не можемо уявити собі. Ми вернулись до поглядів старозавітного Єгови: людина, на нашу думку, мусить „в поті чола добувати собі насущний“; відповідно до часу, ми тільки прикриваємо цю гірку іронію Єгови над втраченою рай людиною, над поверженим богом, різними дзвінкими словами та „високими“ ідеалами. Людина мусить працювати, бо, мовляв, праця є джерелом всякого існування, всякої втіхи, людина мусить працювати для себе, для своїх ближніх, для будучих поколінь і т. д. Сліпці! Та же Єгова плакав гіркими, коли виносив свій присуд першій людині. Єгова не для праці створив людину, а для вічного блаженства, для святого неробства; Єгова творив богів, і коли побачив, що з богів вийшли люде, то може перший раз зазнав страждань несправдженої надії, може перший раз зазнав непевности в своїй всемогучости! „В поті чола будеш здобувати хліб свій“ — це не спокійний присуд, а болючий крик розчарованого Владика. Єгова плакав, коли виносив свій присуд, — а ми з радістю вислухали його, немов би він, засуджуючи нас на працю, давав нам найбільше щастя. Ми впевнили себе, що праця — це не Боже прокляття над людиною, а Боже благословення, що тільки в праці полягає щастя людини. Так, справді тільки в праці. Що б ми робили, чим би жили, коли б нам не було над чим працювати? Ми б повішались з нудьги. Праця являється для нас благословенням, бо вона визволяє нас від самих себе; ми вбогодухи, старці всесвітні, тому нам потрібна праця. Але не треба з власної убогости робити догму. Скажімо, що людина мусить бути такою, якою вона повинна була бути по плану Великого Творця: свобідною, радісною, безгрішною, вся — краса, вся — молодість невмируща. Праця — не благословення, — праця — прокляття, яке тяжить над кожним, хто не послухався голосу правдивої людини в собі і зірвав яблуко невластивости. Єдина достойна

людини праця — безконечна радість, соняшна ясність духа, святе неробство, я би сказав ще — творче неробство.

Власне це радісне неробство Сковорода і вибрав за своє єдине і найбільше „діло“. „Мнози глаголють, що-ли дѣлаєть въ жизни Сковорода? Чемъ забавляется? Азь же о Господѣ радуюся. Веселюся о Бозѣ Спасѣ моемъ... Забава... есть корифа и верхъ, и цвѣтъ, и зерно человѣческія жизни. Всѣ дѣла коеяждо жизни сюда текуть будьто стебліе преобразуяся въ зерно“. Божественна, недосяжна для звичайного смертного ясність духа, соняшна радість! Так міг думати і говорити тільки правдивий філософ. В цій радості безмежній — філософія Сковорода. Не в теоріях, не в богословських тонкостях, а власне в цьому великому неробстві, в цій здібности жити, як боги жили, творити з самого себе своє житте, добувати з глибини власної душі дорогі діаманти, і гратись ними, пересипати їх на долоні і милуватись їх грою в проміні сонця — тут філософія Сковорода! Глибока первістна натура! Ми всі шукаємо життя по-за собою, ми не можемо жити собою. В порівнанні з нами навіть готентоти більш культурні люде, бо вони безпосередньо реагують на світові явища, вони незасліпленими, одвертими очима дивляться на світ Божий, а ми все споглядаємо крізь окуляри культури, все доказуємо, шукаємо причин, аналізуємо, синтезуємо, розрізаємо „гострим ножом“ розума живу красу на дрібні кусні, все повертаємо в хаос. Жити треба, — чуєте? жити, а не доводити, займатись розумовою еквилибрикою! Спочатку жити, а потім досліджувати, щоб ще інтензивніше жити, спочатку подивляти, а потім пізнавати, щоб ще більше подивляти. Хто знає, впрочім, може ці три стадії й не можуть бути перейдені однією людиною, а тільки цілим людством. Людство почало з чуття подиву перед світом, тепер воно старається пізнати його механіку, — може зрештою підійде час, коли людство знову поклониться Богові невідомому? Спочатку розум людський вражала кольосальність розмірів — може надійде час, коли воно буде подивляти мудрість світового механізму? Я особисто не вірю в це. Я вірю в те, що чуття подиву і на-далі, як до тепер, буде привилеем таких одиниць, як Сковорода. Чуття подиву, як і божествена радість, ніколи не стануть демократичними

цінностями. „Ахъ, покой душевный! сколь рѣдокъ ты, сколь дорогъ!“ — казав Сковорода. Сковорода знав, що всі люде прагнуть щастя, знав, що радість є метою кожної живої істоти, вірив в те, що людина утворена для щастя і що природа всім отворила путь до щастя, про те не дурив себе і не впав у прірву прекраснодушної манілівщини. Природа всіх призначила бути щасливими, але божественна радість не всім сходить у душу. Душевний спокій остільки являється рідким, оскільки для всіх бажаним. Тут кінець, тут прірва, трагедія людського існування, арена знущання „всемилосердної матері природи“ над злощасною людською чередою. Високо, під самі хмари, знісся Олімп; там, далекий від людей і близький до Бога, пробував Сковорода, насолоджується спогляданнем світової краси, вдивляється в задумливі очі Вічності, день і ніч складає хвалебні гімни всемогутній силі, що оживотворила собою і землю, і воду, і небо, і зорі, кожну рослину, кожний каміньчик, найдрібнішу живу істоту; душа його спокійна, як гірське озеро, і чиста, як кришталь; вона потопає в Вічності і Вічність потопає в ній. Сковорода один на Олімпі; ніхто не сміє зійти на самий верх, доки там перебуває Сковорода, хиба що в пів-гори; для двох богів разом нема місця на Олімпі; коли один роспилюється порохом у Всесвіті, тоді — і тільки тоді має право зійти туди другий пророк Вічності, щоб склонити на молитву свої коліна перед престолом незримої сили. На Олімпі спокій, радість, щасте, таємнича тиша, повна нечутних згуків і незримих тіней, а внизу — уперта, божевільна боротьба за щасте, повержені тіла, покалічені обличчя, сморід трупів, клекочучий хаос, ад в повній своїй наготі. Для тих, що знаходяться внизу, нема щастя, не може бути щастя: природа засудила їх бути кльоунами. І вони знають, що ніколи не досягнуть щастя, і все ж таки борються за нього, б'ються уперто, до казусу, до загибелі; вони похожі на собак, яких змушують везти сані тим, що вішають перед ними до оглобель кусень м'яса: вічно біжить собака, — і вічно перед нею той самий кусень м'яса, так само близький і так само далекий. Ріжниця між цими собаками і людьми впрочім є де-яка: собакам на першій станції віддадуть той кусень, за яким вони гнались, а людям їхнього щастя — ніхто не дасть. „Всеблагая мати натура“ дуже зле

обійшлась з людьми, заложивши в природу кожного жадобу щастя: цим вона засудила рід людський на муки Тантала. І ніякого виходу з цього становища нема: так мусить бути; мусять одиниці молитись на горі, а мільярди біснуватись під горою. Демократизм є бунтом проти цього закону природи, але природа в дивній спосіб забезпечила себе від всіляких бунтів: чим більше людина скоряється стражданню, тим ближче стає вона до раю; і навпаки — чим більше вона протестує проти закону природи, тим дальшим від неї стає Олимп. Інакше кажучи: чим більші успіхи зробить демократизм, тим гострішою буде боротьба між здемократизованою чередою і одиницями і в результаті — наслідком демократизму завше буде збільшенне сумми страждань. Стремління до чарівного Олимпа і ненависть до олімпійців за те, що їм більше дано, ніколи не зникнуть з душі середньої людини; об ці мури завше розбиватиметься всякий демократизм.

Так, мусимо страждати, коли не вміємо жити...

Є в природі людини одно чуття, силою і розвитком якого можна безпомилково виміряти моральну цінність кожної людини: це чуття подиву („удивленіє“) перед великим. Мертва душа людська, для якої все ясно, як на долоні, для якої нема нічого в світі, перед чим вона могла би поклонитись. Така душа — пуста, покинута Богом і людьми. В ній ніщо не вродиться, крім лихого, в ній нема місця для краси і творчости. Людина, для якої світ став звичайною машиною, не викликаючою й того зачудовання, яке викликає складна фабрична машина, — найбільш нещасна і найбільш небезпечна для всіх, хто має з нею стосунки. Вона — труп, і затроєє своїм трупним ядом кожного, хто тільки доторкнеться до неї. Сковорода сказав би, що така людина не має Бога в серці, а ми знаємо, що значив цей вираз в устах Сковороди: не мати Бога в серці це не значить тільки, що не вірити в християнського Єгови: бути без Бога — значить не мати в собі правдивої Людини, не мати ні до чого здібностей, не мати щастя, загалом — не бути. Подив — джерело розуміння краси і всякого пізнання. Колись казали, що природу можна покорити владі чоловіка тільки скоряючись їй. Це саме можна сказати і відносно добра, краси, відносно всього великого, відносно кожної річі. Як можемо

пізнати велику людину, коли вона не зворушує нас, коли у нас нема органа для прийняття її незвичайности, коли вона не викликає у нас чуття безграничного подиву? Така людина не існує для нас. Убивати чуття подиву в душі людини — значить тим самим підтинати в корень її існування, значить позбавлявати її можливости розуміти поезію, музику, взагалі мистецтво і красу, бо краса дається пізнати тільки тому, кого вона покорає, в кого викликає чуття подиву, простіше сказати — для кого вона існує. Як можемо пізнати світ, коли споглядання його не викликає в нашій душі нічого, крім чуття втоми, нудьги, коли схід і захід сонця не зворушують нас, коли життя рослин здається нам таким звичайним і неінтересним. Ми можемо знати, з яких клітин складається кожна рослина, для чого існують у дерева листя, коріння, цвіт, які функції їх, які процеси відбуваються в кожній клітині їх і т. д. — але доки ми не відчуємо присутности духа живого в рослині, доти ми не пізнали рослини, а пізнати дух живий можна тільки тоді, коли річ видається незвичайною, викликає подив до себе. Хто знає один механізм природи, той ще не знає природи; той має менше поняття про природу, ніж дикун. Природу знає той, кого споглядання її приводить в незвичайний трепет, хто може душею втопитись в ній, як в незглубимому морі. Слухайте, як говорить посвячений в тайни природи, правдива релігійна душа. „Ось блиснула блискавиця і слідом за цим зразу ж ударив грім, немов з гірських скель звалилась великанська лавина. Яка невимовна насолода лежати і прислухатись, як лютує негода! В цій насолоді є щось надприродне, все тіло моє солодко здригається, я маю таке почуття, немов би мене зразу напоїли до-п'яна, і це виявляється в тому, що мною опановує пустотливий настрій, я сміюсь, і все здається мені втішним“.

Або ще: „В моїй душі тихо ворухиться непритомне чуття, яке я раніш зазнавав, блукаючи по лісам і полям: мені здається, неначе хтось тільки що покинув те місце, на якому я стояв, що тут тільки що хтось стояв і тихо одійшов на бік. Мені здається, що я в цю хвилину стою з кимсь один на один, а трохи згодом бачу чийсь спину, яка зникає в лісі. Це Бог, думаю я. І я закликаю на місці, я не балакаю, не співаю, я

тільки дивлюсь. І я чую, як на моєму обличчі відбивається те, що я бачу. Це був Бог, думаю я¹⁾. От що значить розуміти природу; чути в кожній річці присутність животворящего духа, заглянути в благоговійному подиві перед великим — це значить розуміти природу. Хто не має в собі чуття подиву, в чий душі нема струн, які грали би в унісон з світовою музикою, то й ніколи нічого не знає, хоч би скільки він учився і хоч би як зручно умів поводитись з мікроскопом і телескопом. Подив — одно з найшляхотніших почувань людини; без нього ніяка наука не має ціни, без нього неможлива любов ні до чого.

На жаль сучасність зневажливо ставиться до цього чуття. На жаль, ми направляємо всі зусилля та те, щоб винищити до щенту в душі людини всякі зарідки подиву і благоговіння. „Nil admirari!“ наш девиз — ганебний, потворний девиз, не менше огидний, ніж славнозвістний девиз чорносотенців — „Бий жидів“. Чорносотенці б'ють тільки жидів, — ми через своє крайнє скудоуміє убиваємо дітей, дорослих, всіх під ряд, без ріжниць національності; чорносотенці убивають тіло, — ми убиваємо душу. „Nil admirari!“ Що же зостанеться людині, коли з душі її витравити чуття подиву? Які цінності вона буде мати, перед якими богами вклонятиметься, чим жити буде? Що таке блискавка? „Тут нічого дивного: електричний „разряд“. Що таке грім? „Звичайна річ: він повстає з повітря“. Що таке вода, камні, метали, рослини, все, що ми бачимо? „Звичайні химичні і механічні комбінації елементів природи“. Що ж є дивного в світі, великого, такого, перед чим можна було б благоговійно схилити коліна? „Нічого: все звичайні річі, все сьогодні таке, як учора, і вічно буде тим самим“. О, премудрість, дурніша від самої глупоти! Наука — небезпечна річ: вона одиниць виносить на верхи свідомости, а мільйони слабосилих гинуть від неї. Наука, як і все на світі, не зносить демократизму. Демократична тільки глупота людська — її не можна звульгаризувати, бо вона по своїй суті вульгарна. Глупота — чи не єдина цінність, що не губить своєї цінности в руках юрби, а навіть збільшує: глупота одиниці, як відомо,

¹⁾ Кнут Гамсун: „Послѣдняя отрада“. „Рус. Бог.“, I, 1913 г.

збільшується відповідно до численности юрби, в яку попадає одиниця.

З чуття подиву виростає релігія, не та чи інша релігійна форма — християнство, магометанство, буддизм і т. д. — а взагалі релігія, з відомим чи невідомим Богом, — релігія, як подив, що перейшов в поклоненне, як відчуття таємної єдності річей, звязку їх між собою і з душею людини. Ніяка релігія не повстає без того, щоб її не попереджало чуття подиву, і знову людина є нічим, купою праху, що випадково нагромадив вітер і так само випадково розпоршить по землі, коли вона не має ніякої релігії, ніякого Бога. Бог — це скупчена цінність всіх цінностей людини, зкристалізований екстаз душі, вся сума душевної енергії, виявлена в один момент і втілена в один образ. Пригадаймо собі культурного дикуна Гамсуна, що зберіг помимо культури первістну душу, свіжість вражінь першої людини. Ось він ходить по лісі. Його обіймає тиша. Він роздивляється навкруги і прислухається, і йому здається, що ось тут тільки що хтось був, тепер він одійшов на бік і он там; Гамсун його не бачить, але цілим своїм еством відчуває, що Він тут, тут, своїм духовним ухом Гамсун ловить згуки від його кроків, і в душу його поволі вливається таємна, невимовна солодка радість. Хто цей Невідомий, якого тілесне око не бачить, але присутність якого чується скрізь: і в ласковому проміні сонця, і в тремтіні листка, і в тихій розмові дерев? Це — Бог, каже Гамсун. Я уявляю собі, що так власне завше повстає поняття про Бога. Бог родиться не з бурі, грому і блискавиць: грізні явища тільки лякали первістну людину і сповнювали її уяву фантастичними страхіттями. В перший раз дикуна пізнав Бога в тихий, соняшний день, коли замислений і зачарований дивився круг себе, ловив оком метелика, милувався зеленою травицею і ріжнокольоровими квітками, прислухався до шуму дерев — тоді нараз йому вступила в душу та боязка тривога, яку почував Гамсун, а слідом за тим — тихе благоговінне. Людина пізнала Бога не через довгі міркування, а відразу, несподівано для самої себе, почула присутність Бога в своєму серці. „Царствіє Божіє, справедливо каже Сковорода, вдругь, какъ молнія, озаряетъ душу и для приобрѣтенія Вѣры надобенъ одинъ точію пунктъ времени“. І коли

надходить цей момент, тоді людина починає розуміти свій подив перед світом, свій жах перед грізними явищами природи і ласкавість соняшного проміння. Ми звичайно любимо слідити за еволюцією релігійного чуття, вишукувати його зарідок у дикунів, просліджувати потім його розвій через цілу історію і т. д., але релігія у властивім того слова значінню не має історії. Ні один чоловік не родиться з релігійним чуттем в душі, а хіба що з задатками до нього. Кожна людина повторює в собі історію народження релігії (розуміється, коли ця людина може бути релігійною), так що історія релігії не в історії, а в душі окремої людини. Правдиве релігійне чутте треба строго відграничувати від забобонів, жаху перед невидомим, традиції і т. п. психологічних моментів, що в своїй цілості складають той комплекс переживань, який звичайно зовемо релігією. Правда релігія так само рідко трапляється, як дорогоцінне камінне в природі. Для невеликого числа людей релігія становить житте, для багатьох — рідкий момент в житті, а чимало є й таких, яким релігійне чутте стільки ж знайоме, скільки й каменню. Сковорода і в данному випадку належить до небагатьох.

Ми вже бачили, в чому Сковорода знаходить найбільшу радість. „Изъясняетъ Боговидецъ Платонъ: „Нѣсть сладчае Истины“. А намъ можно сказать, что въ одной истинѣ живетъ истинная сладость и что одна она животворитъ владѣющее тѣломъ сердце наше“. Отже для Сковороди найбільш улюбленим, навіть єдиним заняттем було шуканне істини — і дивіться, що він говорить про це шуканне: „Къ чему желать, все перезнать? Ненасытная есть забава гулять по соломонскихъ садахъ и домахъ, а не все высмотрѣть. Искать и удивляться значить тоже. Сіє движеніє веселить и оживляетъ душу, какъ стремленіє текущую по камнямъ воду“. Шукати значить те саме, що й подивляти... Як дико мусить звучати подібна заява для ушей сучасного інтелігента, який те ж шукає, але тільки для того, щоб цілком позбутись подиву, нічому не дивуватись, який дивився на світ Божий не закаламученими очима тільки тоді, коли був дитиною! Але я вже сказав, що Сковорода мав первістну натуру. Світ для нього ніколи не тратив цікавості,

завше видавався чудом із чудес, незрозумілим, таємничим. І чим більше вглублявся Сковорода в тайни природи, чим більше сягав своїм духовним зором в саму суть річей, тим більше розросталось у його чутте подиву, тим більш величним видавався йому світ, і коли зрештою Сковорода переконався, що в основу всіх річей положено один план, коли не досвідом, не математичними викладами, а віщим серцем довідався про одностайність ділання законів природи, тоді його подив перейшов всякі грязи і вилився в форму благоговійного поклонення, релігійного екстазу. Раніш він бачив в річах тільки один механізм, тепер побачив, що світ—не безмежна пустеля, не мертва „машинища“, а одухотворене ціле, в якому кожна частина живе своїм життем і всі разом утворюють вічну гармонію, побачив це — і в його душу вступило блаженство, він перший раз ступив на „холмы вѣчнаго“ і більше не спускався відділя. Там, де раніше Сковорода бачив тільки складність, тепер побачив святе — і зрозумів, чого шукала його душа: вона шукала Вічного. Глибока, незрозуміла душа! Душа з безмежними бажаннями, яку нічим не можна вдоволити, як тільки Вічністю, безодня, якої нічим не можна наповнити, як тільки тим, що не має кінця й початку, бо й сама вона необ'ятна, як Вічність. „Вѣчная мати святыня кормить мою старость. Я сосца ея сосу безъ омерзѣнія и алчу паче и паче. Я во вѣки буду съ нею, а она со мною. Вся бо преходятъ, любезная же любовь — ни!“ Вслухайтесь в ці урочисто-спокійні, величні слова — і ви зрозумієте, що за тип був Сковорода, в чому була його філософія. Філософія Сковороди — не в його світогляді, а в його світовідчуванні. Філософія Сковороди — це зміст його душі, його релігії. Глибокі натури завше релігійні; вони ніколи в своїй істоті не бувають скептиками, а тим більше атеїстами. Відціля витікає їх цільність, гармонійність, об'єднання теорії і практики, тут знаходиться корінне їхнього символізму.

За останній час поняття символізму так звульгаризовалось, набрало такого специфічного значіння, що читач може недовіриливо усміхнутись, коли я скажу, що Сковорода був символістом. Символізм — глибока потреба кожної правдивої релігійної душі. Хто хоть один мент почував присутність Бога.

в своєму серці, той, принаймні на той мент, ставав і символістом. Звичайно ми блукаємо по світі; перед нашими очима пересуваються тисячі картин, око ловить безконечну кількість предметів, але душа наша зістається холодною, ми не помічаємо ні краси, ні таємничости в тих річах, які бачимо під собою і над собою. Річі видаються нам немов би замороженими, і цілий світ — нерухомим, неживим, як в стереоскопі. Але бувають моменти, коли у нас немов би розвиднюється в душі. Ми з зачудованням дивимось навколо себе — і не пізнаємо того світу, який так довго споглядали. Ми немов набуваємо нові органи зору і слуху. Нерухомі раніш, мертві річі починають виявляти якесь дивне житте, ми чуємо якісь таємні голоси, бачимо незримий, таємний звязок всіх річей між собою, вбачаємо в річах присутність чогось невидимого, невідомого і вічного. Світ нараз набуває в наших очах незнаного нам перед тим значіння; кожна річ зокрема стає символом, емблемою, видимим знаком невидимого і вічного. В такі моменти ми розуміємо, що хотів сказати Бодлер своїм віршем:

Природа — строгій храмъ, гдѣ строй живыхъ колоннъ
Порой чуть внятнѣй звукъ украдкою уронить;
Лѣсами символѣвъ бредеть, въ ихъ чащахъ тонеть
Смущеннѣй челѣвѣкъ, ихъ взглядомъ умилень.
Какъ эхо отзвуковъ въ одинъ аккордъ неяснѣй,
Гдѣ все едино, свѣтъ и ночи темнота,
Благоуханія и звуки, и цвѣта
Въ ней сочетаются въ гармоніи согласной.

Символізм — це найітимніше відчутте світу, і через те він близький і зрозумілий тільки глибоко релігійним душам в моменти релігійного піднесення духа.

І власне те, що моменти такого піднесення у нас дуже рідкі, власне то, що ці моменти видаються нам самими незвичайними, навіть чудесними, повинно би показати нам, на яку недосяжну для нас височінь піднімаються такі люде, як Скворода, які живуть і мислять символами, для яких підглядування таємних невидимих ниток, що лучять окремі річі в одну велику цілість — світ, становить не випадковий момент просвітлення духа, як у звичайних людей, а жагучу потребу душі! Скворода жив і мислив символами, хоч нам, сучасним людям, і не легко пізнати це з його творів. Як пчола збирає

з квітів їх нектар, так Скворода з кожної річі висмоктавав божественний нектар Вічності. „О сладчайшая вѣчносте! — кликав він в захваті. — Щасливъ, кто взоръ свой пріобучилъ къ свѣтозарному твоему блистанію“. „О, вѣчносте! Ты едина еси и свѣтъ намъ и память. Безславень судія, не помнящій тебе! Безпамятенъ тебе забывшій богословъ!“ З найбільшою силою символізм Сквороди виявився в його розумінні Біблії, але про відношення Сквороди до Біблії я сподіваюсь поговорити иншим разом, і тому не стану розводитись тут над цим питанням.

Ми наближаємось до кінця. Чи варто робити синтезу тих розбіжних ліній, які відкрили ми в характері Сквороди. Сам Скворода зібрав їх до купи, змотав в один клубок: Бог — тут кінець і початок душевного життя Сквороди, сюди стремлять розбіжні лінії його думок і почувань, як річки в море. Щирість Сквороди, цільність, безпосередність у прийняттю світа, любов до Вічності, символізм — все це виявленне або наслідки глибокої релігійности його натури, хочеться навіть сказати — все це те саме, що й релігійне чутте, — остільки всі помічені нами у Сквороди риси неподільно звязані з релігійним типом людини взагалі. Зазначу ще, що Скворода був правдивим християнином, але в мою задачу не входило характеризувати Сквороду, як християнина: я брав його, як релігійно настроєну людину взагалі, — людину, для якої догми і обряди не мають значіння, лише сама сутність. Будучи християнином, Скворода разом з тим був і філософом, що дивився на християнство тільки як на одну з форм виявлення релігійного чуття, віри в Бога, — філософа, який не боявся прирівнювати волхвів і ієрофантів до іудейських пророків, звати поганина Платона *Боговидцем*, а ідолюські капища іменувати першими храмами Христової науки.

III. Сковорода і Біблія.

Я вже зазначив вище, що твори Сковороди не приваблять до себе сучасного читача, а навпаки — можуть відсахнути його своєю застрашаючою формою. Тепер, коли ми познайомились з філософським світоглядом Сковороди, можемо сказати, що і по своєму світогляду Сковорода людина не сучасна. Світогляд Сковороди наскрізь дуалістичний і релігійний, а в наш час пішла мода на монізм і атеїзм.

З легкої руки позитивістів і потім так званих „моністів“ знайшло собі широкий розголос твердження, що дуалізм матерії і духа в наш час є прикметою недосконалости мишлення, непослідовности, певного рода розумової безсилости. Про те дуалізм жив в усіх правдивих душах, наперекір логіці і фактам. Людина в своєму найглибшому естві істота дуже непослідовна, нелогічна. Скоряючись в дрібницях, в буденному житті, логіці, вона виганяє цю, здавалось би, всесильну владарку за двері з свого святочного дому. Людина любить нелогічність; нелогічність лежить в самій основі її. Людина живе гріхом, а в чесноті вона тільки животіє; чеснота має ціну для неї тільки доти, доки вона суперечить логіці і фактам, доки вона самій людині видається чимсь незвичайним, чудом, а як тільки вона здобуває собі загальне признание, так зараз же робиться прісною, тратить всякий смак. Не треба навіть, щоб чеснота була переведена в життя, аби стати прісною: досить їй здобути признание, досить, щоб думка загалу санкціонувала її, щоб-то визнала її можливою до здійснення і користою, щоб-то згідною з логикою і фактами. Тим то найбільш пасивні люде часто помимо своєї волі являються в більшій мірі революціонерами, ніж різні метателі бомб — ідейних і динамітних. Християнство проповідується мало не дві тисячі

літ і, коли не рахувати поодиноких випадків, можна сказати — ніколи не було здійсненим, однак християнські оцінки стратили свою цінність навіть в очах духовних представників християнства. Через що? Через те, що загалу настогидли проповіді і він виніс свою санкцію християнським чеснотам. „Любіть один одного“ каже Христос, а ротате чудовище гремить йому в відповідь: „Дуже добре!“ „Любіть ворогів ваших, добро дійте тим, що ненавидять вас“, кличе Христос, а стоголова (точніше безголова) потвора відповідає: „Так, так! Власне треба всіх любити, навіть ворогів своїх, всім добро робити, навіть своїм мучителям“. „Роздай все своє майно старцям і йди за мною“, лунає з сторінок Євангелія, і хоч в грудях після цього заклика робиться тихо, як в усі, за те з уст тисяч і тисяч людей несеться відгомін: „Так, правда! Треба все віддати старцям, щоб бути щасливим!“ Ще ніхто з людей нікого не любив, крім себе самого і того, що йому миле, однак християнський загал признав, що треба любити й своїх ворогів, і цим відобразив силу євангельському слову на довгий час, аж доки загал не признається, що ворогів можна тільки зневажати або ненавидіти: тоді може явиться новий Месія і повісить на шпилью всесвітньої дзвіниці прапор з написом: „Товариші! любімо ворогів своїх!“

Тільки довершена людина, щоб-то абсолютна нікчемність або людина незвичайної сили, може жити без контрастів: безсила людина — через те, що нема сили піднятися до зрозуміння болючої принадности контрасту, а сильна — через те, що почуває в собі свою силу і не потребує показувати її ні на чому. Великі люде бачать всі контрасти, бо вони над контрастами; тому вони спокійні, як гірське озеро. Вони досягли того, до чого стремить кожна правдива душа: неможливого, нелогічного, чудесного. Перед ними — сама Вічність, за ними — широке поле життєвої боротьби, де панує любов до контрастів, поривання до чогось, що стоїть вище буденної логіки і логічної буденщини, а далі — безмежне „моністичне“ болото, в якому, сказати за Ніцше, самий дух засмердівся.

Прихильність до не логічного назавше зостанеться могутнім фактором життя. Людина ніколи не помириться з логікою і фактами. Факт є смерть, кінець, за яким не слідує

початок, з якого, як фенікс з попелу, не повстає нове життя, а людині хочеться жити, — цеб-то поборювати факти, творити нові факти.

Закон фізіології каже, що орган, довго зістаючись без діяльності, антрофірується; це інстинктивно відчувають живі істоти, і коли для них нема „роботи“, вони „бавляться“, щоб в той спосіб витратити зайву енергію і зберегти здоров'я певного органа. Цей самий закон стосується і духовного життя. Факт упокорює, дух — вимагає чину і побіди. І звідцільа родиться туга за тим, що стоїть вище фактів, по-за фактами. Смерть — упокорюючий факт; дух — стремить до Вічного, як би воно не називалось: Богом, Правдою, Справедливістю, Духом, чи просто Невідомим. І що сильніша людина, тим дужча її туга за Вічністю, тим більше в її творах і житті ірраціонального елемента, тим в більшій мірі її світогляд „дуалістичний“. Цей „дуалізм“ властивий всім великим душам; він споріднює їх між собою — тому зрозумівши до кінця одного генія ми тим самим прочищуємо собі дорогу до зрозуміння кожної правдивої душі, — навіть більше: ми тим самим розуміємо кожного дійсного творця життєвих цінностей — не його формули і постуляти, не його твори, а патос його душі. І коли, скажу між иншим, ми бачимо, як сучасна освіта стремить до того, аби напхати молодих людей всіма філософськими системами, що з'явилися від часів Адама, замість того, щоб навчити їх читати як слід твори одного великого духа, то що можем сказати про таку освіту? Хіба те, що вона являється найпевнішою прикметою сучасного „помрачення умов“, бо так студіювати твори геніїв, як їх тепер студіюють, можуть тільки люде без розуму, і таке студіюванне, яке тепер практикується так по середніх, як і по вищих школах, може мати своїм наслідком тільки одно — забиванне памороків.

Інстинкт Вічності, сказали ми, спільний всім великим душам. Однак, кожен геній живе в особливій атмосфері свого часу, поборює факти, які існували тільки в його часи і стали тільки на його дорозі, вбирає свої думки і переживання в ті форми, що вже виробили попередні покоління.

Кожна правдиво мисляча людина старається вийти по-за себе, знайти себе в широкому зовнішньому світі. Так поняття

добра і краси вирізьблюються десь глибоко в потайниках людських душ. Їх не можна прищепити, не можна навчити розуміти красу і добро. Розумінне їх приходить ніби само собою в хвилини особливого просвітлення духа, божественного натхнення.

Ті річі, що раніш здавались людині незрозумілими і темними, нераз набувають в її очах якогось глибокого змісту, починають грати всіма барвами веселки і виблискувати дорогими діамантами. Тоді людина починає новими очима дивитись кругом себе, починає приміряти той зміст, що його почула в душі, до тих форм, що знайшла по-за собою. І тут буває так: або людина стає в рівень з своїм оточенням, або вона зноситься по над ним. І в останньому випадку — або вкладає в готові форми свій вищий зміст і мириться з ним, або форми видаються їй за-тісними для того змісту, що огнем палає в її душі, і вона творить нові форми, або, коли не сила, ховає смуток в серці і чекає приходу нових геніїв, які б утворили для неї відповідні форми.

Цією дорогою приходить людина до зрозуміння прекрасного. Скільки б не прочитала вона художніх творів, скільки б раз не дивилась на мистецькі малюнки і статуї, скільки б не стрясались її барабанні плінки від звуків музики, вона не буде розуміти ні поезії твору, ні краси статуї, ні божественної гармонії звуків, доки в глибинах її ества не трапиться те чудо — раптове просвітленне, збагненне („постиженіє“) самої суті прекрасного. Хто не пережив родових мук витворення в своїй душі критерія прекрасного, той ніколи не буде знати художньої літератури, хоч би знав на память цілу світову літературу. Тільки тоді, коли серце людини почне радісно калататися в грудях при зустрічі незнайомого, але милого її художнього образу, вона може вступити в храм мистецтва і з безліччя художніх форм вибрати ту, яка їй видасться художньою. І тут власне вийде те, про що я говорив вище і що можемо прослідити, скажім, на художній критиці. Як неоднаково розуміються твори Шекспіра або „Фауст“ Гете! Одні розуміють Шекспіра грубо реалістично, другі — чисто символічно, а є й такі, що зовсім не знаходять поезії в його драмах. Те ж саме відносно Ібсена, Гауптмана, Гамсуна, відносно

кожного видатного поета. Розуміється, численність і різноманітність критичних статей залежить в значній мірі і від того, що автори писали їх без іскри Божої в серці і дбали тільки про те, щоб сказати щось нове, але загалом ця різноманітність залежить все ж таки від різноманітності художніх критеріїв різних авторів.

Цей самий процес відбувається і в філософії, і в науці, і в релігії, особливо в останній (маю на думці т. зв. позитивну релігію). Скільки таких, що студіюють Біблію дослівно, таких, що кладуть в неї свій зміст, як рівно ж і таких, котрі, являючись по суті релігійними людьми, не вірять в догмати своєї релігії!

Сковорода належить до тих, що приймають старі форми, але вкладають в них свій власний зміст, хоч і переконані до глибини душі, що данні форми можна розуміти тільки так, як вони їх розуміють. Сковорода високо знісся по-над Біблією, про те не відкинув в ній ні іоти, прийняв її цілу такою, яка вона є, од слова до слова, і в кожне речення, в кожне біблійне оповідання вложив свій власний зміст.

Та форма, в яку великі люде вбирають свої думки і переживання, чин, до якого змушують їх ті істини, що зродились в їх душах, їх оцінки сучасних їм форм життя, взагалі — пристосованне Вічної Правди до сучасних великим людям обставин — становлять тимчасовий елемент в творах і житті геніїв, — елемент, що має значінне для свого часу, але може стратити його в найближчій будучности. Історія може вказати нам багато творів мистецтва, що тепер не визнаються такими, гипотез, що вийшли від великих умів, але швидко стратили своє значінне, хибних поглядів і навіть неблаговидних вчинків з боку великих людей. Помилки бувають часто остільки грубі, що їх може б не зробила навіть середня людина. І то не лишень в сфері щоденних інтересів, коли людина ніби перстає бути сама собою, коли її не кличе до священної жертви Аполлон, але й тоді, коли вона буває сама собою. Властиво кажучи, велика людина буває сама собою, навіть в своїх помилках: щирість лежить в самій її основі, тільки що ми не можемо відшукати всіх ниток, що лучать певний вчинок чи витвір генія з його найглибшим „я“, і тому вони часом ви-

даються нам одірваними від істоти данної людини, чужими їй і незрозумілими, навіть абсурдними. Потрібна глибока віра, раз нема глибокого знання, щоб виправдати Оскара Уайльда і не назвати розпустником Гете, віра в чоловіка і його геній. Але такої віри у нас нема. Ми по власній мірі склали собі кодекс моралі, назвали одно добром, а друге злом і злочином, і хочемо, щоб великі люде жили згідно з нашим Домостроем. А про те — хто знає: може те, що ми зовемо злочином, являється складовою частиною великої душі? Може кожний геній — потенціяльний злочинець? З великих пристрастей повертають однаково, як великі чесноти, так і великі злочинства.

Ми досі вишукували елементи Вічного в творах і житті Сковороди, тепер нам належить розібратись, як чистий образ філософа відбився на поверхні того, сказати би, історичного озера, по якому він плив. Власне — ми мусимо розглянути, як Сковорода розумів Біблію і як відносився до неї. Бо Біблія — та призма, крізь яку він пропускав проміння свого філософського огню, той камінь, на якому він випробовував ті істини, що зароджувались в глибинах його великої душі. Нас чекає багато несподіванок, словесного крутіства, іезуїтської тонкості думки в толкуванні текстів; ми будемо свідками зусиль великої людини убити велику душу в тісні рямці діточих традиційних переказів, свідками засліплення великого розуму, що в своїй сліпоті не бачить, як він до щенту руйнує ту святиню, яку всіма силами старається зберегти. Нашою задачею в данному випадку було би тільки одно: не злорадствувати над помилками філософа, не підраховувати їх, а старатись по змозі встановити звязок між найглибшими переконаннями його і тим, що видається нам хибним в його погледах на св. письмо. Коли б це удалось нам, наша задача була би сповнена.

З біографії Сковороди ми знаємо, що Сковорода був людиною дуже освіченою, знав латинську, грецьку і німецьку мови, знав грецьких і римських класиків — взагалі був дуже начитаний. І чи йому ж, що був переконаний в постійности

ділання законів природи, було вірити в байку про творення світу, в те, що колись залізо плавало поверх води, сонце спинало свій хід, річки текли „вспять“? Чи йому, що мав таке високе поняття про Бога, було вірити в антропоморфного, кровожерного, жорстокого, біблійного Єгову? Він не міг дослівно приймати біблійних оповідань і отверто говорив, що „Біблію читати і ложь его (Змія) щитати есть тоже“.

Вже на першій сторінці Біблії брехня: „Въ началѣ сотворилъ Богъ небо и землю“... „Давно уже, каже Сковорода, просвѣщенні сказали вѣсть сію: „Materia aeterna“. Вещество вѣчно есть. Сирѣчь всѣ мѣста и времена наполнила. Единъ точію младенческой разумъ сказать можетъ: Будьто мыра великаго сего ідола и Голіаеа, когда то не бывало или не будетъ“. „А какъ въ самыхъ дверяхъ, и (по пословицѣ) на первомъ поскокѣ лжетъ, такъ и въ самый первый день непостояненъ: „Да будетъ свѣтъ!“ Откуда же свѣтъ сей, когда всѣ небесныя свѣтила показались въ четвертый день? И какъ день можетъ быть безъ солнца? Блаженная натура постоянна. Все что-ли то днесъ, то всегда не есть статочное. Такимъ вздоромъ черезъ всю седмицу рыгаеть, будьто былъ зрителемъ его чудотворнаго театра, и будьто нужда знать, прежде ли цвѣтъ, или родился грибокъ? Наконецъ всю Божию фабрику сію самымъ грубымъ юродствомъ запечатлѣлъ: „почи отъ всѣхъ дѣлъ своихъ“. Будьто истомленъ, ничево создать не могъ уже больше. А если бы не сіе помѣшало было, непременно у насъ нынѣ показались бы безхвостые львы, крылатыя черепахи и кобылы, хвостатыя зайцы, единорожны волю, гладкогласныя крастели, пухо-собольи ежаки, четыре-окие и четыреушіе судьи, правдолюбныя ябедники и клеветники... умныя дураки и протчая чудовища и уроды, а за ними бы въ слѣдъ, какъ Елисейское желѣзо, вынырнуло бы (сказать по римску) Mobile perpetum, и філозовскій, все блато европейское преобразующій въ злато, камень... Нынѣ же все сіе засѣло въ Божіей безднѣ“. „Но сей клеветникъ нашепчетъ тебѣ, голубице моя, что Богъ плачетъ, ярится, спить, раскаевается“. „Помысли Бога... и размысли, яко сотвори чловѣка“. Потомъ наскажеть, что люде преобразуются въ соляныя столпы, возносятся къ планетамъ, ѣздятъ колясками по морскомъ днѣ и

по воздухъ, сонце, будьто карета, останавливается и назадъ подается, желѣзо плаваеть, рѣки возвращаются, отъ гласа трубнаго разваливаются стѣны, горы, какъ бараны скачутъ, рѣки плещутъ руками, дубравы и поля радуются, волки съ овцами дружатъ, волю со львами пасутся, играютъ мальчики съ аспидами, встають мертвыя кости, падають изъ яблонь небесныя свѣтила, а изъ облаковъ крупяна каша съ перепелками, изъ воды дѣлається вино, а нѣмыи напившиися бесѣдуютъ, и прекрасно поють и протч. и протч... Видить, что Змій по лжѣ ползеть, ложь жереть, лжею рыгаеть“.

Як бачимо, Сковорода прекрасно розумів, скільки несе-нітниці криється в біблійних історіях; він не запліщував очей і на той факт, що Біблія не раз була (та й досі є) джерелом розбрату, братовбийчих війн, ненависти. „Сей семиглавный Драконъ Библія, — пише він у другому місці, — водъ горькихъ хляби изблевая весь свой шаръ земный покрылъ суевѣріемъ“. „Говорятъ суевѣру: Слушай другъ! Нельзя сему статься... Противно натурѣ... кроется здѣсь что-то... Но онъ во весь опоръ со желчію вопіеть, что точно летали Иліины кони. При Елисеѣ плавало-де желѣзо, раздѣлялись воды, возвращался Іорданъ, за Іисуса Навина зацѣпилось солнце, при Адамѣ змій имѣлъ языкъ чловѣческой... Что? Развѣ нельзя, чтобъ Лотъ былъ пьянъ отъ ново-выдавленнаго вина? Пускай оно у насъ не хмѣльное, но отъ Бога вся возможна... Сихъ дрождей упився, суевѣръ бражничаеть и козлогласуетъ нелѣпую, объявляя неприятелими и еретиками всѣхъ несогласныхъ ему. Лучше, — закінчує Сковорода, — не читати и не слышать, нежели читати безъ очей, а безъ ушей слышать и почуватися тщетнымъ. Дѣтское есть сіе мудрованіе, обличающее наглость и непостоянность блаженныя природы, будьто она когда-то и гдѣ-то дѣлала то, чего теперъ нигдѣ не дѣлаеть и впредь не станеть“.

Однак ні яке усвідомленне собі всіх хиб Біблійного письма, ні його шкідливість, ні злочинство, що морем розлились кругом Біблії, не примусили Сковороду відкинути хоч би одно речення, одно слово з Біблії. Для нього Біблія була ліхтарнею, що освічує своїм світлом дорогу до царства Божого, словом Божим, язиком огненным, що палить своїм негасимим

полум'ям серця людей. „Вся сія дрянъ, — каже він про несе-
нітниці Библії, — дышетъ Богомъ и Вѣчностью и Духъ Божій
носится надъ всею сею лужею и лжею“. В кожному слові,
в кожному біблійному оповіданні Сковорода знаходив зерно
невмирущої правди, тієї Правди, що він знайшов, як Божий
дарунок, в глибині своєї душі. Библія — це хозяйновитий гос-
подар, що приховав в своїх засіках чисте, одбірне зерно; ха-
тина, не мудра і вбога з-надвору, але багато вбрана з сере-
дини; рибачка сіть з безліччю дорогіших камнів; пещера
в золотоносній горі, що з надвору наганяє жах, а в середині
ховає неоцінені скарби; позолочена труба в досвідчених руках
і проста селянська дудка в руках неправних. „Священное
писаніє подобно рѣкѣ или морю. Часто въ томъ мѣстѣ глу-
бина и самымъ ангельскимъ очамъ неудобозрима закрывається,
гдѣ понаружности плохо и просто“. І ще не раз, а сто раз
спиняється Сковорода на характеристиці Библії і вишукує нові
слова і нові образи, щоб дати ясніше поняття про неї. Він
користується всією флорою і фауною Библії, щоб охарактери-
зувати її її ж термінами. Вона в нього і голубка, і смоков-
ниця, і вода, і річка, і храмина, і оріх, і раковина з перлинами,
і місяць, і двері, і окно, і все, що хочете. Для нього кожне
слово годиться, в кожний образ він уміє вкласти глибокий
зміст. Сковорода одухотворяє, навіть обожествляє Библію і лі-
терально зове її Богом. „Вѣрно слово, что Царь и Судія Из-
раильскій, а христьянскій Богъ есть Библія“. Так. А що ж
робити з Єлисеєвим залізом, що плаває поверх води напере-
кір законам фізики, з Іліїними кінями, з Навиновим сонцем,
з усією тією „лужею и лжею“, що є в Библії? Тут мусимо ще
раз згадати про символізм Сковороди, котрий займав у його
світогляді, як людини релігійної в найкращому розумінні цього
слова, таке важне місце.

Сковорода дістав духовну освіту. Він виховався на Библії,
знав чудово богословську літературу і був призвичаєний до
того, щоб приймати де-котрі біблійні оповідання, що явно су-
перечили не лишень науці, а й просто здоровому розуму, не
літерально, а аллегорично. Релігійно-христьянське вихованне
і ознайомленість з духовною літературою на завше зафіксу-
вали в душі Сковороди поняття подвійного існування, при-

вчили його шукати за всіма речами Бога, і тим значно улег-
шили йому дорогу до символістичного прийняття світу. Шу-
кати Бога в речах — це не значить бути символістом, але це
перший крок до символізму. Релігія, яка б вона не була груба,
які б не були безглузді її догмати, викликає у щирих при-
хильників її особливий настрій, коли душа ніби прозирає і ло-
вить оком Невідоме. Людина забуває саму себе, вона ніби росте
в екстазі, і на якийсь час зливається з світом, творить з ним
одно. Власне в цих екстазах людина несвідомо виходить з ря-
мок, одведених їй релігією. Христьянський Бог не зливається
з світом — він стоїть за ним, окремо від нього, сполучений
з ним лише тією об'єднуючою ниткою, яка лучить між собою
творця і його твір. Дальший крок зробив Сковорода займаю-
чись грецькою філософією. Він позбувся церковного ригоризму.
Коли раніш за речами він бачив тільки артропоморфного хри-
стьянського Бога, то тепер образ Бога потроху стратив своє
людське обличчя, розплився і зрештою там, де був Бог, стала
таємна невиразна сила — Вічність, Істина, Дух. Од христьян-
ства не зосталось нічого: воно лишилось позаду з своїм Бо-
гом, своїм небом, раєм і адом, але Сковорода нічого цього не
помічав. Він все думав, що він правовірний христьянин, що
не відступає ні на йоту від святого письма. В міру того, як
зростав його дух і піднімався „як олень“ на верхогір'я, він
тяг за собою і Библію і перетолковував її так, що вона не су-
перечила його переконанням. Таким чином Сковорода непо-
мітно для самого себе досяг того, що в його дійсно непово-
ротний біблійний віл і грецький медвідь лягли вкупі: він об'-
єднав науку Христа, грецьких філософів, вавилонських жерців
і єгипетських ієрофантів. Ще один крок — і в очах Сково-
роди світ запалав новим огнем: таємна Вічність злилась з
„обытельнымъ миромъ“, таємна єдність річей стала перед очі.
Він зрозумів, що „есть запахъ дѣвственный... и есть тор-
жественно-развратный аромат“. Він побачив, що чоловік
розпростерся на всю природу — вся природа вміщається в чо-
ловікові. Есть єдність між серцем людським — і цілим
„миромъ обительнымъ“. Проникливість зору, могутність льоту —
лучать людину з орлом, твердість — з камнем, ніжність і чи-
стота — з голубкою, безмежність — з морем, непостійність

плиткість — з водою і т. д., а всіх їх разом сполучує в одно ціле — Вічність. Її подих чується у всіх річах і робить їх близькими одна другій, кожну річ повертає в символ. „Ль-сами символів бредеть, в їх чашах тонеть смущенный человек, их взглядом умилен“. Як далеко став тепер Сковорода від християнського Бога і наївних біблійних байок про світ і чоловіка! Однак Сковорода і тепер не залишив своєї віри в святість Біблії. Йдучи на вершину, він взяв з собою в кишеню Біблію і побачивши світ в новому освітленню, глянув і на неї новим оком: вона стала перед ним преображеною, на ній відбилась проміння сонця, і вона заграла огнями: кожен біблійний образ став перед Сковородою як символ і глядів на нього розгаданими очима Сфинкса. Біблія стала перед Сковородою як „узелъ и узловъ цѣпь“, як цілий окремий світ символічний, побіч двох других світів: „мира обительнаго“ і людини.

I „Суть же три мыры, — пише Сковорода. — Первый есть всеобщий и мыръ обительный, гдѣ все рожденное обитаетъ. Сей составленъ изъ безчисленныхъ мыръ мировъ и есть великий мыръ. Другіи два суть частныи и малыи мыры. Первый микро-козмъ: сирѣчь — мырикъ, мырокъ, или человекъ. Второй Мыръ символичный, сирѣчь Библія. Во обительномъ коемъ либо мыръ солнце есть окомъ его; и око убо есть солнцемъ. А какъ солнце есть глава мыра, тогда не дивно, что человекъ названъ микрокосмосъ, сирѣчь маленькій мыръ. А Библія есть символичный мыръ, затѣмъ, что в ней собранныя небесныхъ, земныхъ и преисподнихъ тварей фигуры, дабы они были монументами ведущими мысль нашу в понятие вѣчныя Натуры, утаенныя в тлѣнной, такъ какъ рисунокъ в краскахъ своихъ“. „Всѣ три мыры состоятъ изъ двоихъ, едино составляющихъ естество, называемыхъ матерія и форма. Сіи формы у Платона называются Идеи: сирѣчь видѣнія, виды, образы. Они суть первородныи мыры нерукотворныя, тайныя веревки, переходящую сѣнь или матерію содержащая. Вь великомъ и вь маломъ мыръ, вещественный видъ даетъ знать о утаенныхъ подъ нимъ формахъ, или вѣчныхъ образахъ. Такожде и вь Символичномъ, или Библичномъ мыръ собраніе тварей составляютъ матерію. Но Божіе естество куда

знаменіемъ своимъ ведеть тварь, есть форма. Убо и вь семь мыръ есть матерія и форма, сирѣчь плоть и духъ, стѣнь и истина, смерть и жизнь. Напримѣръ: Солнечная фигура есть матерія или стѣнь. Но понеже она значитъ положившаго вь солнцѣ селеніе свое, того ради вторая мысль есть форма и духъ. Будь-то второе вь сонцѣ солнце. Какъ изъ двоихъ цвѣтовъ два духи, такъ изъ двоихъ естествъ двѣ мысли, и два сердца: тлѣнное и нетлѣнное, чистое и нечистое, мертвое и живое“...

Тепер для нас ясно, як Сковорода, розумна і освічена людина міг повірити в те, що Єлисейове залізо плавало поверх води: залізо не могло плавати, але Біблія зовсім і не говорить про ту матерію, що ми зовемо залізом, як не говорить вона і про ту воду, що ми зовемо водою. Єлисейове залізо — це Правда, закута в броню Вічності, міцнішу від заліза, а вода, в якій воно плавало, плитка матерія, брехлива наружність, тлінь. Біблія скрізь говорить про річі, що ми їх всі бачимо, але у неї „иное на умѣ, а иное вь сердцѣ“. Вона є „ложь и буйство Божіе“ через те, що вона назначила на бревні свої сліди, однак вона ніколи не має на думці „обительнаго мыра“. Кожне найменше слово її дише символом; кожне речення — загадка, яку може розв'язати тільки мудрий. Тому то мудрі знаходять в Біблії високу насолоду, а нерозумних вона збиває з толку, водячи по своїх лабіринтах. І дійсно, треба бути мудрим, щоб витолковувати і найголовне — відчутти, прийняти кожне слово Біблії так, як його прийняв Сковорода. Пояснюючи один текст другим, в'язучи до купи цілу низку цитат, Сковорода завше зуміє довести, що під шкалярущою Біблійних „фигуръ“ треба розуміти духовні цінності. Камінь в Біблії знаменує Христа: „Камень, его же не брегоша зиждущи“... „Камень же бѣ Христосъ“... Вода — тлінь, зовнішність, світську пустош: „Душа наша преиде воду непостоянную“... Або вічне начало, істину: „Кто напоить мя водою изъ рва, иже вь Вавилонѣ“, „Вода глубока, совѣтъ вь сердцѣ мужа“. З мій — знаменує Христа: „Азъ есмь пастырь добрый... той сотретъ...“ І лукавство: „Той сотретъ главу змію“. І думку: „Посла Господь на люди зміевъ умерщвляющихъ и угрызающихъ людей, и умроша люди мнози отъ сы-

новъ израилевыхъ“, „Да убієть его языкъ зміинъ“. Зміи, звернутий в кільце, знаменує вічність. Дім знаменує дім Божий: „Мудрыя жены создаша дома“. Мед — духовну їжу: „Яждь медъ сыне, благъ бо есть“. Вино — духа Божого: „яко виномъ исполнены суть“, „приидите, ядите мой хлѣбъ и пійте вино“, „Вино веселитъ сердце челоуѣка“. Схід — Бога, Початок: „Востокъ имя ему“. Стріла — думку, язык: „положи мя, яко стрѣлу избранну“. Думки зовуться в Біблії: головою — „Сей сотреть твою главу“, „начинаніями“ — „Раствлѣша и омерзишася въ начинаніяхъ“, зміями — „да убієть его языкъ зміинъ“. Врач — цілителя душ, пророка: „Почитай врача... яко Господь созда его“. Те ж саме друг: „другъ вѣренъ, покровъ крѣпокъ есть: обрѣтый же его обрѣте сокровище“. Джерело, колодезь знаменує джерело правди: „паки ископа Исаакъ кладязи водныи, яже ископаша раба Авраама отца его“. Двери — Христа: „Азъ есмь дверь“ те ж саме лоза: „Азъ есмь лоза“, „Привязуй къ лозѣ жребя свое“. Колесо — Вічність: „Духъ жизни бѣше въ колесахъ“, „Гласъ грома твоего въ колеси“. Очи — думку: „Мудраго очи его во главѣ его“. „Юницы“, „голубицы, горлицы“ — знаменують в Біблії жінок, таких як от Ревека, Рахили, Рут, Есфірь і др., а ці останні — невмираючу і не старіючу правду Божу: „возьми юницу трилѣтню и козу трилѣтну“, „Очи твои голубинѣ“, „Се раба Господня“. Оці то дівчата, на думку Сковорода, гріли й Давидову старість. Навіть в колосках, що їх рвали апостоли і їли Сковорода побачив символи, бо в них так само ховається зерно, як в тлінній матерії — Вічність. Бог зветься в Біблії: Початком — „Начало Сіону домъ“, Криницею — „Источникъ запечатлѣнъ“, Зерном — „Сѣмя есть слово Божіе“, Сходом — „Востокъ имя ему“. Сердцем — „Вода глубока, совѣтъ въ сердцѣ мужа“, Деревом — „Дерево жизни посреде рая“, Устами — „Не отемнѣсть очи его, не истлѣста устнѣ его“. А через те, що для Сковорода, як ми вже знаємо, поняття Людина, Правда, Вічність, Бог — були тотожні, то один і той символ означав для Сковорода Людину, і Правду, і Бога: „не истлѣста устнѣ его“.

В такому ж дусі витолковував Сковорода і всі біблійні історії. Вихід жидів з Єгипту — знаменує вихід в Вічність з неволі праху: „Исходы моя, исходы живота“. Заручини Ревеки Сковорода толкує по аналогії з текстом Осії: „обручу тя во вѣкъ, и обручу тя себе во правдѣ, и во судѣ, и во милости, и во щедротахъ, и обручу тя себе во вѣрѣ и увѣси Господа“. Вознесення Ілії на небо толкується Сковородою в тому значінні, що Ілія знаменує собою тінь Вишнього, яка на крилах Вічності („Колесница и кони Израилевы“) вертається в лоно свое. Ной напився Божим вином, цеб-то правдою, і скинув з себе одіж, тоб-то скинув прах, видимість і став на путь вічного. Таким побачив його Хам і насміявся з батька: йому мила була шкаляруща, він любив солону і ніколи не нюхав зерна, за те Ной і прокляв його. Потоп знаменує потопленне в водах тлінности, ковчег — спасительну правду, Арапат — гору Божу, Вічність, ті „холмы“, на яких Сковорода бажав „почити“ з гілкою блаженства, звірі чисті і нечисті — як звичайно, тлінного і невмирущого чоловіка. Соломонові жінки, Давидові дівчата, Лотові дочки, з якими той „амурився“ — це все символи істини, в якій вони кохались, бо в Біблії нема ні батьків, ні сестер — одна Вічність. Найголовнішою фігурою в Біблії („Архитипосъ“) на думку Сковорода, є Сонце, а решта суть віцефігури, другорядні фігури, що всі однак стікаються до головної фігури — Сонця. Віцефігури суть: Темниця і Іосиф, Коробочка і Мойсей, Рів і Даниил, Аврамова Сінь і Гості, Ковчег і Ной, Море і Израїль, Даліла і Сампсон, Кит і Іона, Пещера і Лев, Голіаф і Давид, Єва і Адам, День і Ніч, Світ і Темрява. Сковорода остільки звик вбачати в цих „віцефігурах“ втілення високої думки, що часом здається, ніби він зовсім стратив змисл до звичайного значіння таких слів, як день, ніч, ранок, камінь, вода, пісок. „Гласъ грома твоего въ колеси“ — і слово „колесо“ викликає в Сковорода образ Вічності, і він кличе в захваті: „О колеса! О сладчайшая вѣчносте!“, „На водѣ покойнѣ воспита мя“ — зустрічає Сковорода в Біблії — і в його душі „вода покойна“ хвилюється морем Вічності. Кожен образ, кожне слово в Біблії викликає в його душі благоговійне тремтіння: ці образи насуваються на його, проносяться перед ним з бистриною думки,—

товпляться в душі і доводять часто Сковороду до екстази. Тоді його мова стає уривчатою, під впливом чуття він ніби задихається, говорить символами, тоді в його мові чується таке напружене чуття, таке екстатичне піднесення духа, такий нелюдський захват, що страшно читати: чується близькість границі, за якою починається прірва божевілля.

„О, сердце голубиное! И сердечный голубь! Сей есть истинный Иона, адомъ изблеванъ во третій день на брегъ горъ Кавказскихъ. Сей голубъ (що його випустив Ной з ковчега) есть истинный Americus Columbus, обрѣтшій новую землю. Не хочется и мнѣ отсюда итить. О, Наеманъ! Наеманъ! Дай! Ну, станемъ и мы со Израилемъ въ сей гавани. Оснуемъ себѣ Кущи на сей Кифѣ. А! а! Любезный мой Аввакумъ! Се нынѣ разумѣю пѣсенку твою! „На стражѣ моей стану и взыйду на камень“. Сюда то взирало твое пророческое око! Сюю то Кифу издали наблюдала бодрая стража твоя? Сюда-то пѣсня твоя и насъ манила? Блаженно око твое, прозорливѣе трубъ звѣздозорныхъ. Блаженны поющія намъ уста твоя! Блаженъ и Сионъ твой, или Зоро — теремъ, пирамиды и столпъ твой, изъ коего высоты простирались лучи очей голубиныхъ. Не отемнѣють очи твои, не истлѣють уста твоя и не падеть столпъ твой во вѣки вѣковъ. Прощайте на вѣки! Дурно-мудрыя дѣвы, сладкогласныя сирены съ вашими тлѣнными очима, съ вашею старѣющеюся младостью, съ младенческимъ вашимъ долголѣтїемъ, и съ вашею рыданія исполненою гаванью. Пойте ваши пѣсни людямъ вашего рода. Не прикасаются Израиль гергесеямъ. Свои ему поютъ пророки. Самъ Господь ему яко левъ возреветъ и яко вихрь Духа, возсвѣтитъ въ крилѣхъ своихъ, и ужаснутся чада водъ. Радуйся Кефо моя, Петре мой, гавань моя! Гавань вѣры, любви и надежды!“

Вслухайтесь в ритм цієї мови. Це мова людей, доведених до краю — щастем чи лихом, ненавистю чи любовю, горем чи радістю. Так говорить людина, холи їй хочуть відобрати життя, так плаче мати, виражаючи свого улюбленого сина в останню дорогу, так квилить дівчина, коли її покидає милий, так плаче й сміється з радощів хлопець, зустрівши кохану дівчину після довгої розлуки, так зрештою говорять пророки

на вищих ступеннях екстатичного підйому. Хочеться говорити, треба говорити, а слів нема; безладно товпляться в голові образи, поняття; приходять на згадку окремі слова без звязку, без значіння; вибрати між ними, комбінувати їх по правилам граматики нема коли, і людина підхоплює ті слова, що в даний момент сплили їй на думку, як порожні, безмістовні форми, і надає їм особливе, своє значіння. Кожне слово стає образом, кожен образ символом. Слово живе і тремтить, як людина, зливається з людиною, стає природним, тим, чим воно й повинно бути — частиною людини. Таке слово все має значіння, від кого б воно не походило: від дикуна чи натхненного пророка, і яке б воно не було убоге по формі. Треба тільки розгадати це слово. Мова ж, одірвана від живого чоловіка, є „мѣдь звенящая и кимваль бряцающая“, хоч би вона блищала самоцвітами. Фальшиве слово має не більшу ціну, ніж фальшиві діаманти. Воно може привабити своєю красою, зачарувати навіть, але... нещаслива та країна, що її зачарує фальшиве слово: в ній люде рано чи пізно зажагнуть ходити на чотирьох і ревіти по звірячому.

До кого ж звернене слово Біблійне? Хто є центром библійних всіх історій? „Человѣкъ! что бы оно ни было: дѣло ли, дѣйствіе ли, или слово — все то пустая пустошь, если оно не получило событія своего въ самомъ человѣкѣ“. „Все что тамъ (в Библії) только именуется, даже до послѣдня черты, до крошечныхъ точки, все нуждою обязано прійти во исполненіе, въ самомъ человѣкѣ“. Як дивно виглядають приписи Біблії відносно церемонії жертвоприношення! Однак, коли розібратись, в них нема нічого, щоб так чи инакше не торкалось чоловіка. Пійдемо слідом за Сковородою в толкуванні цієї тези.

Велить Бог Аврааму: „Возьми мнѣ юницу трилѣтню, и овна трилѣтна, и голуба и горлицу“... На що потрібні Богові всі оці звірі і птахи? І через що овечка мусить бути трох літ, а не чотирох або двох? Якась несенітниця; однак ця несенітниця походить від Бога — значить тут мусить бути якась тайна. Авраам мав в своїх руках ключ, за поміччю якого міг розгадати цю тайну: „вѣрова Авраамъ Богу“. І він розгадав.

Він зрозумів, що Бог говорить не про скотину, а про ту теличку, що про неї сказав Осія: „Ефремъ, юница наученна на то еже любити прѣніе, азъ же найду на доброту выи ея, наступлю на Ефрема“. І Іуда: „Азъ, яко же телець не научился“. Отже під теличкою розуміються тут люде, що крім „пепельныя внѣшности“ нічого другого в собі не знайшли, люде, котрі не пізнали себе, не побачили і не зрозуміли вічної правди в своєму серцеві. Вони покладаються лише на прах, і протівляться правді Божій, як скоти, виставляючи вперед свої тлінні роги. Тому то і сказав Давид: „Вся роги грѣшныхъ сломлю“.

Та й нащо Богові, що кличе тебе до пізнання себе, потрібна скотина? Ти сам — каже Сковорода, — і теля, і козел, і баран, і олень, і все. Не скотів має на увазі слово Боже, а людину, тебе самого, коли говорить: „Слѣпо, или сокрушено, или языкъ урѣзанъ имуще и протчая, да не принесутъ тѣхъ Господу“. Що тут розуміються люде з їх духовними вадами, це видно з слідуочого: „Всякъ человекъ слѣпъ, или хромъ, или курносый, или ухорѣзанъ, или сокрушеніе ноги, или руки имущій, или горбать и протчая, да не приступитъ принести жертвъ“. Там говорить про скотів, тут прямо про людину, але в тих самих термінах; одних Бог не велить приносити собі в жертву, другим — приносити жертви. І там, і тут розуміються люде з духовними, а не фізичними вадами. Сліпі, криві або кирпаті — це ті, про яких Давид сказав: „Очи имуть и не узрятъ, уши имуть и не услышатъ, ноздри имуть и не обоняютъ“. Се ті, про яких сказав Ісаія: „Глусіи, услышите, и слѣпые видѣти. И кто слѣпъ? Развѣ рабы мои. И кто глухъ? Развѣ владѣющіе ими. И ослѣпоша рабы Божіи“. Се ті, що стратили язык той: „Языкъ мой поучатися правдѣ твоей“. Про горбатих сказано: „Горбъ исцѣленъ“, „Да помрачатся очи ихъ, еже не видѣти, и хребетъ ихъ вину сляци“. Кирпатими Библия зове тих, що немають носа, про який казав Іов: „Духъ Божій, сущій въ ноздрехъ моихъ“. Отже нечисті скоти, що їх не можна приносити в жертву Богу, і люде, що їх не можна припускати до жертвоприношення, суть люде, що не пізнали себе і не змогли підвестись по-над порохом зовнішнього світа. Чисті звірі і птахи, яких Бог приймає, навпаки суть ті, що здібні зрозуміти словеса Божі.

ТОРКЕВСКИЕ
КИЕВЪ

Що значить, що Бог велить приносити собі в-жертву тільки тих скотів, що мають роздвоені копита і два рази пережують їжу — вола, козла, оленя? На поверховий погляд ця вимога безглузда, однак Сковорода і тут знайшов укриту премудрість Божу, — знайшов і, розуміється, підпер своє толкування цитатами з різних місць св. письма. Два рази пережувати їжу — значить на думку Сковорода, спочатку прийняти видимість матерію, а потім — добратись до істи її, до зерна. „Духъ вся испытуетъ, и глубины Божія“ — це одна „скотина со жванієм“. А ось друга: „имже образомъ желаетъ елень на источники водныя“. А ось ще один олень, що достоїн бути принесеним в жертву Богу: „Вскочивъ ста и хождаше. Ходя и скача и славя Бога“... Про сих звірів питає Бог Іова: „Аще уразумѣлъ еси время рожденія козъ живущихъ на горахъ каменнымъ? Усмотрѣлъ же ли еси болѣзни при рожденіи еленей?“

„Начало словесъ твоихъ — Истина“, каже Давид, і Сковорода додає: „Вотъ вамъ скотина и звѣрь, отрыгающій жваніе! Подлинно, сіе животное чистое! Ни хромое, ни слѣпое, ни... сказать никакого порока не имѣющее. Не напрасно оно любезно Богу. Оно достойное Господа, а Господь его“.

Як подвійне жування, так і роздвоєний копит має в Библиї фігуральне значіння. Коли говорить „Да не заградиши усть волю молотящу“, то тут мається на думці зовсім не той „фізическій“ віл, якого всі бачимо. Тут бути волом — значить, в толкуванні Сковорода, бути людиною, що подібно до вола ходить по солоні видимості, перетирає її, топче, щоб видобути з неї зерно істини. А що слово Боже звернене до людини, а не до вола, про це каже Михай: „Не разумѣша помышления Господня, и не помыслиша совѣта Его, яко собра ихъ, аки снопы гуменныя. Востани и измлати ихъ дщи Сиона“. Коли ти вимолочуєш істину з пороку земного, тоді ти робишся і овечкою — „Господь пасеть мя“, і козою — „Вѣжи, брате мой, и уподобися сернѣ, или юнцу еленій, на горѣ ароматовъ“, і орлом — „Окрилѣють, яко орлы, пойдутъ и не взалчутъ, потекутъ и не утрудятся, возрастутъ отъ силы въ силу“. Після цього стає зрозумілим, що стояло перед духовними очима Ісаї, коли він писав: „Пастися будутъ вкупѣ волкъ съ

агнцемъ, и рьсь почієть съ козлищемъ, и телець и юнець и левъ вкупъ пастися будутъ“.

Отже що таке жертвоприношенне, про яке говориться в Біблії? „Брось, другъ, телцовъ да козловъ, — каже Сковорода. — Пріймись за себе. Убий для Бога въ себѣ самомъ воловую упрямость. Останеться въ тебѣ другой быкъ“. „Заколи грѣхъ о человекѣ... Послушай Моисея и искорени зло изъ себе самого. Вотъ жертва!“ Так витолкував собі Сковорода культурно-історичний факт — принесенне жертв богам. Так само розумів Сковорода жертвоприношенне і у інших народів — греків, єгиптян, вавилонян. На його думку язичеські капища були першими храмами Христової науки, а священні книги язичників — „сутъ то предревняя богословія“.

Навіть біблійну легенду про творенне світу в сім день Сковорода зрозумів символічно. На його думку, той світ, про творенне якого говорить Мойсейова „Книга Бытія“, — книга, а не „обывельный мыръ“, в якому ми живемо.

„Въ началѣ сотвори Богъ небо и землю“ — читає Сковорода, і його мутить слово „Начало“. Цей чоловік абсолютно не міг жити в річах, — він все був по-за ними. Він здається не міг вимовити слова, щоб в його душі не встав образ Вічності, а в голові блискавицею не пронеслось кілька десятків цитат з св. письма. „Начало“... І тут же приходиться до голови: „Покрыетъ тя Божіе начало“, „Начало словесъ твоихъ истина“, „Въ началѣ бѣ Слово“... Начало — Вічність, Бог. Отже „Въ началѣ“ не значить спочатку, а в Бозі, в Вічності. Далі пригадує собі Сковорода, що в старо-жидівській Біблії стоїть: „Въ началѣ сотворилъ Богъ сіє небо и сію землю“, і міркує: коли тоді люде думали, що земля одна і небо одно, то для чого було додавати сію землю і сіє небо! А як що й тоді знали, як тепер, що світів безліч, то хто ж создав другий, третій і т. д. світи? Отже ясно, що мова йде про Біблію, а не що інше. Біблія утворена „въ Началѣ“, цеб-то для того, щоб показувати нам дорогу до „присносущнаго Начала“. В ній нема нічого, що б не говорило про Вічність. Вся „грязь и сволочь“ біблійних фігур не має „ни вида, ни доброты“: „Земля же бѣ невидима и пуста“. Ця безодня фігур покрита темрявою неудоборозуміння: „И тма верху бездны“. Однак вся

ця грязь дише Богом і Вічністю: „И Духъ Божій ношашеся верху воды“. Після цього почалась „фабрика фігур“ Божих, як висловлюється Сковорода. „Да будетъ свѣтъ!“ сказав Творець, і цим зробив сонце, світло фігурою своєї слави, і дивлячись своїм добрим оком поверх „подлыя твари“ побачив, що утворене ім — добре. „И видѣ Богъ свѣтъ, яко добро“. А щоб два ества, два початки не були переплутані нерозумними, щоб люде не приймали темряву за світло і не ідолопоклонствовали, Бог відокремив світло від темряви і назвав „свѣтъ — днемъ, а тьму — ночью“. Але знову щоб не розривали цих двох естеств, спаяних в одно, Бог зробив із дня й ночі, світла й темряви, ранку й вечора — день один: „И бысть вечеръ, и бысть утро — день единъ“. „Сей естъ міръ Божій! — кличе Сковорода. — Лѣто радости и веселія, время вождельнное, день Господень... Одинъ онъ въ тысячѣ лѣтъ, а 1000 лѣтъ въ немъ“. Так дивовижно переплутались в голові цього чоловіка всі поняття, настільки він стратив чутте дійности, що мимоволі часом питаєш себе: хто він такий? Великий чоловік — чи просто божевільний богослов? Занадто в ньому мало „нашого“, земного розуміння річей. І тільки коли виплутуєшся з богословських душних лабиринтів, чуєш знову свіже і чисте повітря, яке буває тільки на верхогір'ях.

Не лишень події і „фігури“ Біблійні витолковує Сковорода символічно, а навіть числа! „Мѣра и число всегда естъ Божіе“, каже він. Сковорода згадує, що світ був утворений в 7 день, рахує 7 корів фараонових, 7 свічок Захарієвих і 7 хлібів, що їми нагодував Христос народ в пустині, згадує, що жиди були в Єгипті 430 літ ($4 + 3 = 7$) і знаходить якесь особливе значінне в числах 4 і 7. Так само відносно розмірів Скинї. „Скинія, — философствує Сковорода, — изъ десяти опонѣ — вотъ тебѣ десятокъ въ частѣхъ! Долгота каждой опонѣ 28 локотѣ — вотъ десятокъ: 2 и 8. Во всѣхъ опонахъ локтей 280. Вотъ въ числѣ локтей такъ какъ въ долготѣ десятокъ 2 и 8! Ширина каждой опоны 4 локтя, а во всѣхъ 40, скинь на счеты 1, 2, 3, 4 и выдетъ 10, а 4... 40... 400 въ той же пропорціи суть“. Коли б подібне „блядословіє“ я чув з уст якого-небудь попа, я може й прибрав би йому ймен-

ня, а позаяк це говорить Сковорода, то... становлю швидче кропку. Я не годен розуміти ні поезії, ні символізму чисел.

Не будемо далі слідкувати за Сковородою по тих лабіринтах, що він знайшов в Біблії. Так само не будемо докладно спинятись і на тому, як potwierджував Сковорода свої загальні філософські тези св. письмом і як навпаки — його загальний світогляд відбився на толкуванні їм Біблії: раз через те, що це почасти вже зроблено, а в друге через те, що з уже сказаного видно, якого методу тримався Сковорода і що він може сказати в кожному окремому випадку. З того, що ми вже знаємо про Сковороду, можемо сказати з певністю, що в світогляді Сковороди нема ні одної посилки, якої б він не зумів оперти на біблійні тексти, і навпаки — в Біблії не знайшов Сковорода ні одного слова, котре б суперечило його філософським переконанням. Сковорода так пристосував Біблію до себе, розвивався в такому тісному звязку з нею, що на поверховий погляд може видатись навіть, що філософія Сковороди є індуктивним висновком з Біблії. І тільки непророзходима прірва між дійсною Біблією і сквородинською показує, що погляди Сковороди на Біблію дедуковані з його філософських предпосилок. Це треба мати завше на увазі при читанні творів Сковороди, щоб не прийняти, кажучи словами Сковороди, матерії за істу. Коли Сковорода каже, що наші дійсні „уди“ в серці і посилається на Давида — „Да не прийдець мнѣ нога гордыни“, то це не значить, що він свій погляд взяв з Біблії, лише те, що він на в'язав його до Біблії. Всю свою філософію прип'яв Сковорода до Біблії, і через те відповісти на питання: як задивлявся Сковорода на світ і людину значить тим самим відповісти і на друге питання: що знайшов Сковорода в Біблії. Ми вже знаємо загальні погляди Сковороди на світ і людину, і коли б ми схотіли простежити, як, згідно з толкуванням Сковороди, учить Біблія про ті самі річі, то нам довелось би повторити загальні тези філософії Сковороди і причепити до їх більшу чи меншу кількість цитат з св. письма. Це досить таки нудна робота, і через те я обмежусь на тому, що розгляну, як толкував Сковорода науку Біблії про людину.

Згідно з наукою Сковороди, людина становить цілий окремий світ, що складається з двох естеств — матерії і духа, тлінного і нетлінного. Символічним представленням цього світу є Біблія. Користуючись фігурами, що їх вживаємо відносно видимого світу, Біблія розповідає нам про внутрішнє ество людини, про елементи вічного і вмирующего в нас. В Біблії вживаються слова: нога, рука, уста і т. д., однак не треба цих слів розуміти літерально, не треба думати, що вони вживаються в значінні плотських видимих рук, ніг і т. д. Під цими термінами треба розуміти духовне начало в людині, ті дороги, що ведуть одна до вічного, друга до смерті: „Искуси мя Боже и увѣждь сердце мое и еще есть путь беззаконія во мнѣ, тогда настави мя на путь вѣченъ“.

Серце є корінем ества людського, і не дурно св. письмо каже: „желанія нечестивыхъ зла, кореніе же благочестивыхъ въ твердостехъ“. Від серця походять всі інші думки і вчинки, в серці ховаються наші і лукаві, і правдиві руки, ноги, уста, язик. Тому то святе письмо каже: „Уста мудрыхъ въ сердцахъ ихъ“ — і „Устнѣ льстивыя въ сердцахъ“; „Возрадуется языкъ мой въ правдѣ твоей“ — і „Неправду умысли языкъ твой“; „Ноги моя ста на правотѣ“ — і „Неправду руки ваша соплетаютъ“. Під членами тіла в Біблії розуміються не вони самі, а „склонность, любленіе и жадное желаніе“. Отже нема нічого дивного, що Біблія поміщає їх в серці і часто замість серця вживає: рука, нога і т. д.: „Да не прийдець мнѣ нога гордыни“. Отже коли говориться: „Аще око твое соблазняетъ тя“... „Умертвите уды ваша“, то не треба цих слів розуміти так, що Біблія велить вирвати око або отсікти плотську руку: це легко і непотрібно: треба убити в серці жадобу гріховних бажань — тоді дійсно можна сказати, що ти „умертвив уди свої“. Серце наше є головою всього нашого ества, і через те Біблія утотожнює його з цілою людиною: „Глубоко сердце челоуѣку, паче всѣхъ, и челоуѣкъ есть“... А як в серці двое сердець, в нозі дві ноги і т. д., то і в людині, про яку говорить Біблія, дві людини: плотська і вічна. Відносно першої Біблія говорить: „Всякъ челоуѣкъ — ложь“, „Всяка плоть — сѣно“, „Плоть ничтоже, духъ животворить“. Правдива людина в нас — це духовне, Вічне ество наше. Про

цього другого чоловіка в Біблії сказано: „красень добротою, паче сыновъ челоуѣческихъ“, „Возлюбленный, яко сынъ единорожь“, „Престоль его, яко солнце“, „Не даси преподобному твоему видѣти истлѣнія“.

Цей правдивий чоловік живе в кожному з Божих вибранців; він є Богом в людині, і через те хто зрозуміє Моїсея, чи Ілію — той зрозуміє Бога. Бог один живе в усіх правдивих серцях, і тому всі вони споріднені між собою, так що пізнаючи одно тим самим пізнаєш і всі інші. Але ні Бога, ні його вибранців, не можна зрозуміти, не зрозумівши наперед самого себе: „Аще не увѣси самую тебе, о добрая въ женахъ! Изыйди ты въ пятахъ паствъ: и паси козлища твоя у кушей пастырскихъ“.

Пізнання себе св. письмо становить найвищою чеснотою, бо від неї залежать всі інші чесности, і часто нагадує нам: „Воньми себѣ“, „Внемлите себѣ“: „Внемлите себѣ, не восходите на гору“, „Воньми себѣ и послушай Его“, „Погубите злое отъ васъ самихъ“ і т. д. „Злый съ насажденіемъ творить злое, себе же знающіи премудры суть“, каже просто і зрозуміло Соломон.

Пізнати себе — значить стати на путь Вічного, а тим самим — бути щасливим. Щастє залежить від нас самих, воно — в нашому серці, як то видно з слів св. письма: „Заповѣдь сія юже Азь заповѣдаю тебѣ не тяжка есть, ниже далече есть отъ тебе, не на небеси есть, чтобы ты сказалъ: кто взыйдетъ на небо и възыщеть ю намъ, и услышавъ ю, сотворимъ. Близъ тебе есть глаголь зѣло, во устѣхъ твоихъ, и въ сердцѣ твоємъ, и въ руку твоею, творити его“. Про тих, що пізнали себе, сказано: „Очи его яко голубицы, на исполненіихъ водъ, измовенны въ млецѣ, въ наполнѣніяхъ водъ“. „Внїдемъ въ селенія Его“, „Посредѣ церкви воспою тя“, „Молитвы моя воздамъ посредѣ тебѣ Іерусалиме и въ твоихъ дворѣхъ“ — скрізь тут говориться про серце, що стало на путь правий. В нас самих ті селища, ті церкви, ті доми Божі, про які згадується в Біблії.

Про велике значіння пізнання себе нагадує нам і Христос словами: „Ищите прежде всего царствія Божія и правды Его“. Він виводить за село сліпця, якому отворив очі, він каже

й бісноватому вернутись до дому. Біснுவатий не жив дома; нечиста сила ганяла його по пустиням, і він жив в гробах. Що таке біси, як не пристрасти наші? Що таке пустиня, як не видимість, що є попелом, порохом, в якому ніколи не виросте зерно правди? А гроби, в яких перебував бісноватий, хиба не пожадливість наша? „Похотѣнія наша суть то гробы наша“. І вернутись до дому хиба не значить вглибитись в себе, пізнати себе? „Тамо Его узрите“, каже ангел Магдалині, що хотіла знайти Христа між мертвими. Де ж тамо? „Хочешь ли постигнуть правду? Узнай царство Божіе. Хочешь ли постигнуть царство? Узнай себе самого. Есть въ тебѣ гора твоя, есть тамъ же и Божія. Раздѣли себе всего. Все твое скотское тѣло на двое. Раздѣли, если ты Израиль, если имѣешь жезлъ. Раздѣли на хвостъ и на Голову. Ударь по всему тѣлу. Бій по всѣмъ волосамъ, какъ велитъ нѣкому пророку: „Не щади ни волоса“. „Ищи, стучи въ двери, мети хорошенько домъ. Рый въ немъ. Перебирай все. Вывѣдывай закоулки. Выщупывай всѣ потайники. Испытывай. Прислушивайся. Сіе то есть премудрѣйшее и вселюбезнѣйшее любопытство и сладчайшее... Непрестанно думай, чтобы узнать себе. И сіе то есть молитва, то-есть рожженіе мыслей твоихъ къ сему“.

На цьому ми й скінчимо виклад поглядів Сковороди на Біблію, не бажаючи більше томити читача одноманітністю біблійних цитат. Як бачить читач, Сковорода дуже прихильний був до Біблії і розпускав в ній все золото своєї душі, але... в каламутній воді і золото не блищить.

IV. Сковорода як життєвий тип.

Велика людина — осередок світу. В ній, як у фокусі, перехрещується промінне творчих сил природи. Через те кожна велика людина — незглибиме джерело, невичерпаний об'єкт для мишлення. Від неї, як від сонця, розходить промінне на всі боки, і коли б ми схотіли дати повну характеристику її, простежити за кожним промінчиком, що виходить від неї, то ніколи б не скінчили. Не лишень минуле і сучасне — навіть будучність втілюється в образі великої людини: багато з тих елементів, що в своїй цілості творять душу генія, не приступні, не відомі нам; ми можемо хиба догадуватись про їх присутність, а відчуті, зрозуміти їх вповні зможуть лише прийдешні покоління. Так на підставі періодичної таблиці елементів Менделєєва ми догадуємось про існування певних тіл природи, але їх самих не знаємо. Про те ці тіла існують!

Власне багатство душі незвичайної людини дає змогу проводити паралелі між нею і іншими великими людьми.

Сковороду можна порівнювати і з Платоном, і з Епікуром, і з Емерзоном, і з Карлейлем, і з Спинозою, і в кожному з цих зближень буде елемент правди, оскільки душі всіх правдивих людей зіткані з однієї матерії. Помилка виходить лише тоді, коли зближується не одна людина до другої, а одна система думок до другої системи. Оскільки мова йде про філософські системи, вишукувати в творах Сковороди елементи спинозизму було б занадто ризикованою річчю. З більшим правом можна зближувати Сковороду з Емерзоном або Карлейлем. Ці останні, як і Сковорода — філософи без системи, однак з їх творів бризкає той самий філософський патос, яким жив і Сковорода.

Було би дуже вдячною річчю також прослідити в подробицях за тим, як Сковорода, почавши з дослівного толкування Біблійного письма, дійшов до того розуміння його, яке знаходимо в його творах. На прикладі Сковороди можна досліджувати як взагалі процес еволюції духовних цінностей, так зокрема процес народження сектанства. Сектанство, як знаємо, ніколи не виходить від творення нових цінностей: воно завше пристосовує старі погляди до нового розуміння річей. В своїх поглядах на християнську релігію Сковорода був сектантом, лише що великі здібності забезпечили його від тієї туподумної нетерпимости, яку так часто зустрічаємо поміж сектантами.

Ще більш цікавим для нас, українців, було б розглянути творчість Сковороди під зглядом національним, особливо тепер, коли великороси своїм добрим звичаєм намагаються зробити з Сковороди першого „руссаго“ філософа, не зважаючи на те, що Сковорода і по походженню, і по симпатіям, і по своєму психичному складу був щирим українцем. Який би загальний характер не носила творчість того чи іншого генія, вона неминуче мусить мати певні прикмети національності творця з тої простої причини, що не існують люде без національності, „просто люде“, лише люде тієї чи іншої нації. Національний момент в творчості людини може мати мінімальне значіння; він може бути остільки незначним, що його можна викрити лише спеціальними дослідями, однак він все таки існує. Отже в чому виявив себе Сковорода, як українець? Оскільки можна вважати справедливими домагання великоросів зарахувати Сковороду до численного кола творців великоруської культури? Що до останнього питання, то великоруські претензії можна було б назвати справедливими тільки в тому випадку, коли б не існувала українська нація. А позаяк існування її є фактом навіть для тих, хто всіма силами старається доказати, що українську націю вигадав професор Грушевський, то для великоросів лишається єдина підстава зарахувати Сковороду до гурту своїх філософів — мова. Свої твори Сковорода справді написав на великоруській мові, але цього ще не досить, щоб вважати його за не українського філософа: колись вчені всього світу користувались виключно ла-

тинською мовою, однак ніхто з них не переставав бути через це членом своєї нації, і скажім Спіноза як був, так і остався жидом, хоч всі його твори написані латинською, а не старожидівською мовою.

Лишаючи читачеві самому розібратись в тих думках і паралелях які напрошуються при знайомстві з особою Сковороди, я спинюсь на оцінці Сковороди, як життєвого типу. Зрештою мені і розходилося головним чином о те, щоб представити Сковороду як певний життєвий тип.

Звичайно кажуть, що великими людьми можна назвати лише тих, що лишили по собі слід в історії. Цим самим визнається, очевидно, що велика людина має значінне для нас лише як продуцент певних життєвих цінностей. Наслідком такого теоретичного погляду на значінне великих людей являється наше практичне відношення до них. Ми поводимось з великими людьми як з робочою скотиною: доки письменник чи художник користний для нас, доки вони „продуктивні“, як ми часто висловлюємось в дусі заправських капиталістів, доти ми роскурюємо перед ними словесні фіміама, а наколи людина вчадіє від нашого фіміама і затратить здібність вірити, ми не вагаючись посилаємо її на бойню.. чи то пак, в богадільню. Як яскраво виявляємо ми в данному випадку убогість наших душ! Ми цінімо людину лише тому, що вона „продукує“ приємні і тим самим користні для нас річі.. Чи не значить це, що ми самі не здатні до ніякої творчості? Чи не значить це, що ми по самій своїй істоті — упряжні воли, які почувають себе добре лишень в ярмі, для яких ярмо являється спасенням від всепожираючої нудьги? „Panem et circenses!“ — от що нам треба. З мільярдів грудей вихоплюється цей лозунг римської челяді, мільярди ротів жадібно розкриті, готові поглинути все, що вітер нанесе, хай то буде чиста роса з неба чи брудна івода з клоаки. Громада — величезний спрут, з безліччю ніг присосків, вічно голодний, вічно шукаючий, чим би наситити свою утробу. Невпинно рухається грізна потвора, витягує в усі боки свої ротаті ноги, і лихо тій істоті, що зустрінеться їй на дорозі! Чіпкі, еластичні ноги обвиваються, мов змії, кругом її тіла, здавлюють, мов ланцюгами, так що їй не можна ні рухатись, ні дихати, кожний присосок, мов п'явка впивається

в тіла і жадібно хлище живу кров, аж доки зрештою жива істота не знесилиться цілком: тоді потвора витягує свою голову і спокійно наносить жертві останній удар, певна, що не зустріне ніякого опіру з її боку. Хто б не попався в лабеті спрута — громади, Шекспір, чи звичайний паяц, — їх чекає однакова доля, — їм однакова шана. Коли б загал суспільства не був таким соромливим в питаннях естетики, то можливо, що ми б почули від нього щире признание, що для нього паяц в ярмарковому балагані навіть більш цікавий, ніж великий Шекспір: в балагані хоч посміялись є з чого, а в Шекспіра — тільки відітхнеш, як на сцені з'явиться дурник!

Загал ніколи не розумів і не розуміє, що великі люде, великі не лишень як „продуценти“ життєвих цінностей, а й просто своєю індивідуальністю. Справжнім чудом в природі являється не стільки те, що художник малює добрі картини, а поет пише гарні вірші, скільки здібність так дивитись на світ, як дивляться великий художник або поет. Сама душевна організація великої людини є правдивим чудом, а які духовні цінности дасть суспільству ця людина — річ другорядна: може — ніяких.

Значінне великих людей — як індивідуальностей, як певних життєвих типів, незрівняно глибше, ніж їх значінне, як творців. Твори геніїв ми приймаємо такими, якими вони є, оцінюючи їх лише з погляду того чи іншого спеціального критерія. Вони являються духовною їжею для нашого „я“ чимсь зовнішнім для нас, що ми приймаємо пасивно, не зоставляючись над тим, чим ми самі повинні бути. Твори великих людей можуть нам подобатись або не подобатись, і тільки в цьому значінні ми можемо їх любити або не любити. Це не та любов, яку ми виявляємо в житті відносно друга і не та зненависть, яку ми виявляємо відносно своїх ворогів. Хоч яке велике значінне мають твори великих людей, але все таки я не побоюсь сказати, що з того часу, як ці твори постановлено вище самих творців, культура стала на хибну дорогу. Постійно шукаючи все нових і нових форм насолоди, оцінюючи кожную людину лише в міру її здібности продукувати користні для нас річі, ми все більше і більше відвертаємось від нас самих, від нашого найглибшого ества. Ми занедбуємо

ту „внутрішню людину“, про яку невтомно говорить Сковорода; ми забуваємо, що найважливішою річчю є — бути поетом чи філософом в житті, а не насолоджуватись пасивно поетичними чи філософськими творами. І власне в тому, що великі люде суть верстові стовпи на тих життєвих шляхах, якими ми самі мусимо йти, полягає чи не найбільше їх значіння. Кудю йти? Як жити? В чому полягає сенс життя! І чи має воно взагалі який-небудь сенс? Як врятувати себе серед окружаючого нас моря пошлости з одного боку — і страждань з другого? В чому полягає найвища чеснота людини? В тому, щоб рятуючись перед незглибимою безоднею страждань, кинутись в прірву безумних насолод? Чи в тому, щоб звести до мінімуму свої жадання, обмежити вимоги духа і тіла і тим самим уникнути і великих радостей і великого розчаровання? В прометеєвській боротьбі за життя, чи в пасивній покорі життя індійських філософів? Ці питання завше стоять невідступно перед духом людським з того часу, як Бог вигнав Адама з раю, і відповідь на них кожен мусить сам дати, а осягнути всі можливості, всі наслідки того чи іншого вибору, допомагають великі люде. Генії — подорожні; кожен з них проходить свій шлях до кінця, і через те може розповісти про нього тим, хто хотів би йти цим шляхом. В цьому полягає значіння великих людей, як життєвих типів. Відношення до творів генія може бути цілком незаінтересованим, об'єктивним; з однаковою насолодою ми можемо читати твори поетів найрізномірніших напрямків, як з однаковою цікавістю дивимось на величні „престоли снігів“ на Кавказі, безкраї степи чорноморські і мережані лани України.

Але відношення до великих людей, як до певних життєвих типів, не може і не повинно бути іншим, як тільки суб'єктивним. Життєві шляхи так переплелись між собою, що в житті, оскільки воно не є розкладовим життям, не може бути „золотої середини“: під зглядом життя, люде поділяються на ворогів і приятелів, і кожен, хто не є нашим приятелем, тим самим ворог нам. Не можна одночасно любити Христа — і Наполеона; можна подивляти ту одвічну Силу, що виявилась в них обох, те первісне, невідоме Начало, що лежить в основі їх душ, але любити їх обох так само неможна, як неможна

бути рівночасно Христом і Наполеоном. Або безгранична покора, або безгранична гордість і бунт — середини нема. З'єднання правди скованого титана з правдою Галілеянина, про яке мріяв містик Максим із Єфеса, можливе тільки за гранню життя, у Вічності.

Отже — яку позицію супроти життя займав Сковорода і як маємо віднести до нього.

Сковорода був безоглядним, послідовним індивідуалістом. Для нього розвиток індивідуальності був конечною умовою щастя людини, законом природи, порушення якого потягає за собою жорстоку кару. В своєму особистому житті Сковорода ніколи не поступався своїм „я“, хоч за це часто зазнавав різні прикристи. Свобода індивідуальності для Сковороди була найвищим законом — законом самого Бога, і тому він в своїх творах з особливою упертістю зостановляється над цим питанням. Однак поняттям індивідуалізму не вичерпується життєва позиція тієї чи іншої особи. Індивідуалізм — форма, під якою ховається найрізномірніший зміст. Кожна людина, що має свою правду і консеквентно переводить її в життя, являється індивідуальністю, і суть власне в цій правді, а не в індивідуалізмі. Властиво кажучи, сучасні змагання за право на індивідуальність (не за саму індивідуальність, пам'ятайте) свідчать тільки про глибоку ненормальність сучасного мишлення і взагалі сучасного складу життя. Справді, скільки треба було фальшивості, щоб двигнути на боротьбу з фальшю навіть великанів! Як часто мусили бути люде затоптувати в болото своє „я“, щоб треба було Ібзену гукати на весь світ: „Будь самим собою!“ Боротьба цілком законна і зрозуміла. Коли б одна індивідуальність могла жити і розвиватись поруч з другою, не шкодячи їй, тоді б очевидно не потрібна була ніяка боротьба. Але так існувати можуть тільки такі індивідуальності, сфери діяльності яких не стикаються, між якими нема спільності, співжиття. Люде не можуть жити цілком ізольовано одно од одного; кожна одиниця знаходиться під впливом інших і сама на них впливає. Суспільне життя ціле складається з таких взаємних впливів; вплив одної одиниці на другу є елементарним суспільним фактом. Отже в громаді неминуча боротьба одної одиниці з другою; кожна індивідуальність згідно

з загальним законом життя старається поширити сферу свого впливу і не піддатись впливу інших одиниць. Боротьба є конечною умовою життя, право на індивідуальність — конечною умовою боротьби. Як життя нема там, де нема боротьби, так нема боротьби там, де нема індивідуальностей, де ніхто не хоче або не має щод відстоювати. Отже в здоровій громаді право на індивідуальність повинно бути з гори признаним за одиницями, як услів'є її нормального розвитку. Цим однак не виключається неминучість кожній одиниці бути завше в стані облоги, лише що в кожному окремому випадку будуть відстоюватись певні конкретні цілі, а не право взагалі мати свої цілі.

Відстоюючи індивідуальність, Сковорода тільки розчищав поле для життєвої боротьби. Які ж конкретні цілі ставив Сковорода перед одиницею? До чого ж, на його думку, мусить стремити індивідуальність? До щастя. В чому щастє? В душевному спокою. Цим теж не характеризується позиція Сковороди відносно життя. Щастє, як він сам каже, для всіх „пренужнѣйшее и прелюбезнѣйшее“, так само і відносно душевного спокою можна сказати за Мазепою: „Всі і покою щирого прагнуть“. Отже щастє, як і індивідуалізм, суть понятте, що не обіймає конкретного змісту щастя. Всі хочуть бути щасливими, однак як різноманітно розуміється понятте щастя! Всі прагнуть душевного спокою, про те один знаходить душевний спокій, йдучи в монастир, а другий — в веселі дома. В чому ж знаходив його Сковорода? В приборканні пристрастей і в любови до Вічного. Коли перед ним стало питання: яку ціну мають всі ті цінності, що ними звичайно захоплюються люде, він відповів: ніякої. Все гній, непотріб, „суєта суєт“. Душевний спокій Сковорода засновує не на розширені життя, а на його обмежені. Таким чином, не будучи проповідником християнського аскетизму, Сковорода пристав, як і християнські аскети, до гурту тих, що не знесли дізгармонії життя і відмовились від нього. Так зробили грецькі стоїки, так учило і учить християнство, так з рештою мислили буддійські філософи і консеквентно дійшли до Нірвани. Вічність, в яку був закоханий Сковорода, та ж буддійська Нірвана, точніше — її перша стадія. В ній нема чим дихати. Вона не розв'язує загадки життя — лише оминає її. Вічність Сковороди — райдуга над розлогим

степом, а не на бурхливому водоспаді. Сковорода визнає, що радість є цвіт людського життя, але його радість — радість людини, що все мала і всього позбулась. „Бѣгай молвы, — поучає Сковорода, — обѣмли уединеніє, люби нищету, цѣлуй цѣломудренность, дружись со терпеливостью, водворись со смиреніємъ, ревнуй по Господѣ Вседержителѣ“... Все це прекрасно; розуміється, додержуючись цих приписів, уникнеш страждань, будеш мати душевний спокій, але так само уникнеш і всякої втіхи. Хто не любить, той не знає страждань ні розлуки, ні зради, але за те він ніколи не визнає і щастя любови. Щоб мати той душевний спокій, який Сковорода вважав ціннішим над усі скарби світа, треба стояти *по-за* життем, і Сковорода дійсно геній тих, що вийшли з життя. Сковорода — найвищий сплеск життєвого моря, лінія, що ділить бутте від небуття; тому він безпрістрастний. Хто стоїть в осередку життя, хто хоче любити і ненавидіти, радіти і страждати, той не полеститься на тихий душевний рай геніяльної людини, тому правда Сковорода Прометея буде завше миліша від правди Роспятого Галилеянина.

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

ПОМИЛКИ:

	надруковано:	треба читати:
стор. 40, ряд. 10 зв.	кладуть	вкладають
стор. 41, ряд. 11 зв.	повертають	повстають
стор. 47, ряд. 20 зв.	на бревні	на брехні

677260

В-во „Життя й Мистецтво“

ВИПУСТИЛО на ПРОДАЖ КНИЖКИ:

1. Микола Євшан. *Під прапором Мистецтва*. Літературно-критичні статті. (Зміст: Проблеми творчості. Поезія безсилля. М. Ядків, П. Карманський, В. Пачовський, Б. Лепкий, А. Кримський, О. Кобилянська, М. Чернявський, В. Стефанік) . . . . . 60 к.
2. М. Шаповал. *Самотність*. Думи і настрої. Київ, 1910 (кн. віршів друга) . . . . . 60 к.
3. М. Сріблянський. *Жертви громадської байдужості*. Статті . 30 к.
4. А. Товкачевський. *Утопія і дійсність*. До характеристики української інтелігенції. З передмовою М. Євшана. (Зміст. Передмова. Утопія і дійсність. Оптимізм і песімізм в українському житті: I. Галицький оптимізм. II. Український песімізм. Егоїзм і альтруїзм в житті інтелігенції) . . . . . ц. 75 коп.
5. Ол. Неприцький-Грановський. *Пелюстки надій*. Поезії, т. I. . ц. 75 к.
6. Максим Рильський. *На білих островах*. Лірика . . . . . ц. 40 к.
7. Ф. Куммер. *Зміна літературних поколінь*. Переклад з німецького М. Євшана, з передмовою М. Сріблянського. Київ, 1911. . ц. 25 к.
8. Микола Євшан. *Тарас Шевченко*. (Зміст: Шевченко і ми; Релігія Шевченка; Тарас Шевченко I—IV.; Шевченко і Куліш.) . ц. 75 к.
9. М. Євшан. *Куда ми прийшли*. Річ про літературу українську 1910р. Львів, 1912 р. . . . . ц. 30 к.
10. Ол. Неприцький-Грановський. *Намистечко сліз*. Поезії . . . ц. 15 к.
11. Гр. Чупринка. *Лицарь-Сам*, поема в 2-х частинах . . . . ц. 15 коп.
12. А. Товкачевський. *Г. С. Сковорода* (Зміст: а) Світогляд Ск-ди, б) Світовідування Ск-ди, в) Ск-да і Біблія, г) Ск-да як життєвий тип . . . . . ц. 35 коп.

ДРУКУЮТЬСЯ і ЛАГОДЯТЬСЯ до ДРУКУ:

13. Ольга Кобилянська. *Хрест* і инш. оповідання. З портретом авторки і критично-літературною статтею М. Сріблянського.
14. Ольга Кобилянська. *Царівна* (повість) Виг. 2-ге, з вступним словом М. Сріблянського.
15. М. Сріблянський. Збірник літературно-критичних і публіцистичних статтів.

М. Шаповал. *Сни віри*. Поезії. Кн. I. Харків, 1908 р. стор. 144 . 75 к.

ДОБУВАТИ ЦІ КНИЖКИ МОЖНА В УКРАЇНСЬКИХ КНИГАРНЯХ
КИЇВІ, ЛЬВОВІ, ХАРЬКОВІ, ПОЛТАВІ, ОДЕСІ І ИНШ.

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

18 00 коп.

10

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ імені І. І. МЕЧНИКОВА

Ціна 35 коп.

11-а